

σμοῦ στήν ἀπόλυτη αὐθεντία τῆς ἀποκάλυψης». ⁴⁴ Ἀντίθετα ἀπό τόν Μακιντάιρ, τό πρόβλημα τοῦ Κίρκεγκωρ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς παράδοσης αὐτῆς, ἡ ἐγκατάλειψη τῆς «ἀποκεκαλυμμένης] θεολογία[ς] πρὸς ὄφελος μιᾶς φυσικοποιημένης, ὀρθολογικοποιημένης, ἐξημερωμένης θρησκείας». ⁴⁵

Μέ τό «ἄπειρο χάσμα» ἢ τό ἄπειρο «ἄλμα τῆς πίστεως», ἔκφραση πού μᾶλλον δέν θά ἄρесе στόν Μακιντάιρ, ὁ Κίρκεγκωρ δέν ἔρχεται νά ἐκφράσει λοιπόν κάτι ἀβυσσαλέα μυστικιστικό καί ἄπιαστο, ἀλλά ἀπλῶς νά ὑπογραμμίσει τήν ἀσυμφιλίωτη ἀντίθεση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν χριστιανισμό καί σέ κάθε εἶδος «φυσικοποιημένης θρησκείας». Γιά τόν Κίρκεγκωρ, τό «γεννήθηκα χριστιανός», ⁴⁶ δηλαδή ὁ χριστιανισμός ὡς «φυσική» ἢ πολιτιστική θρησκεία καί ταυτότητα, δέν ἀρκεῖ. Εἶναι εἰδωλολατρία, παγανισμός. Ὁ χριστιανισμός ἀπαιτεῖ πίστη, καί ἡ ἀπαίτηση αὐτή, τόσο γιά τόν Κίρκεγκωρ ὅσο καί γιά ἐμᾶς, ἔχει μεγάλη ἠθική σημασία. Γιά τόν Μακιντάιρ ἔχει:

⁴⁴ Carr, «After Paganism», ὁ.π., σ. 174.

⁴⁵ Στό ἴδιο.

⁴⁶ «Πρὶν ἀπό ὅλα ἐπιτίθεται στόν πολιτιστικό χριστιανισμό (πού τόν ὀνομάζει Christendom), στόν ὁποῖο κάποιος θεωρεῖται χριστιανός ἀπλῶς ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἔχει γεννηθεῖ σέ μιᾶ «χριστιανική» κοινωμία. Ὅλες αὐτές οἱ στρατηγικές ξανακάνουν τόν χριστιανισμό μιᾶ μορφῆ παγανισμοῦ»: στό ἴδιο, σ. 187.

Στέλιος Βιρβιδάκης

Ἡ ἠθική τῆς πίστες

1. Εἰσαγωγικές παρατηρήσεις

Μιλώντας γιά ἠθική τῆς πίστες μπορεῖ κανεὶς νά ἐννοεῖ ἓνα σύνολο κανονιστικῶν ἀντιλήψεων γιά τή ρύθμιση τοῦ βίου, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἢ ἐμπνέονται καί στηρίζονται ἀπό μιᾶ μορφῆ θρησκευτικῆς πίστες, στίς διάφορες ἐκφάνσεις τῆς. Σέ αὐτή τήν περίπτωσι, τό ἐρώτημα πού θά ἔπρεπε νά ἀπαντηθεῖ θά ἦταν τό πῶς καί σέ ποιόν βαθμό ἡ ἠθική σκέψη καί πράξη καθορίζονται, γιά παράδειγμα, ἀπό τήν ἰουδαϊκή, τή χριστιανική ἢ τή βουδιστική πίστη. Ἐδῶ, ὁμως, θά κινηθοῦμε στήν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἐφόσον θά μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἐξέταση τῶν νοητικῶν καί ψυχικῶν συνιστωσῶν καί τῶν πρακτικῶν ὑποδηλώσεων τῆς πίστες ἀπό τή σκοπιά τοῦ φιλοσοφικοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ.

Θέλουμε προφανῶς νά ἐστιάσουμε τήν προσοχή μας στή θρησκευτική πίστη. Ὡστόσο, συνειδητοποιοῦμε τήν ἀνάγκη νά ἀναφερθοῦμε στό εὐρύτερο ζήτημα τῆς ἠθικῆς ἀξιολόγησις τῶν πεποιθήσεων κάθε εἶδους πρὶν νά στραφοῦμε σέ ἐκεῖνες πού συνδέονται μέ τήν πίστη. Καί, πέρα ἀπό τή διερεύνηση τῆς συνάφειας τῆς ἐννοίας τῆς πίστες μέ ἐκεῖνη τῆς πεποίθησις, ἀπαιτεῖται ἡ ἀποσαφήνιση τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς ἠθικῆς καί τῆς ἐπιστημικῆς ἀποτίμησις νοητικῶν καί ψυχικῶν στάσεων καί τῶν

πρακτικῶν τους ὑποδηλώσεων. Μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ πρώτη, ἀλλά, ὅπως θά διαπιστώσουμε, αὐτή φαίνεται νά προϋποθέτει καί τή δεύτερη. Ἔτσι, στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά ἐπιχειρηθεῖ κατ' ἀρχάς ἡ καταγραφή τῶν σημασιῶν τῶν ἐπίμαχων ὄρων καί ἡ χαρτογράφηση τοῦ ἐννοιολογικοῦ πεδίου στό ὁποῖο παραπέμπουν, ὅπου ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας συναντᾷ τήν προβληματική τῆς ἠθικῆς, τῆς γνωσιολογίας καί, σέ ὀρισμένα σημεῖα, καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ νοῦ. Στήν κεντρική ἐνότητα τῆς ἐργασίας παρουσιάζονται οἱ ἀντιτιθέμενες τοποθετήσεις ἀπέναντι στίς προτεινόμενες ἠθικές καί ἐπιστημικές ἐκτιμήσεις, μέ σκοπό τήν κριτική τους ἐξέταση καί τή συναγωγή ὀρισμένων προκαταρκτικῶν συμπερασμάτων.¹ Ἡ θεώρησή μας εἶναι κυρίως συστηματική καί συμμορφώνεται μέ μεθοδολογικές ἀρχές τίς ὁποῖες ὑπαγορεύει ἡ ἀναλυτική φιλοσοφική παράδοση. Ὅμως, ἡ συγκεκριμένη συγχρονική θεώρηση συμπληρώνεται σέ κάποιον βαθμό ἀπό στοιχεῖα πού παρέχονται ἀπό μιά περισσότερο ἱστορική προσέγγιση τῶν σχετικῶν ἐννοιῶν καί ἀντιλήψεων.²

¹ Οἱ θέσεις πού ἀναπτύσσονται ἐδῶ συζητοῦνται περαιτέρω, μέ ιδιαίτερη ἀναφορά στή σκέψη τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, στήν ἀνακοίνωση τοῦ Μιχάλη Φιλίππου «Βούληση καί θρησκευτική πίστη», ἡ ὁποία δημοσιεύεται σέ αὐτόν τόν τόμο.

² Γιά μιά ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς πίστης ἀπό τόν Μεσαίωνα μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. Ethan Shagan, *The Birth of Modern Belief. Faith and Judgment from the Middle Ages to the Enlightenment*, Princeton University Press, Πρίνστον, Ὁξφόρδη 2018. Ἡ ἱστορική προοπτική ἀναδεικνύεται καί στό μνημειῶδες ἔργο τοῦ Τσάρλς Ταίηλορ, *Μιά κοσμική ἐποχή*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, Ἰνδίκτος, Ἀθήνα 2015 (Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2007).

2. Βασικοί ὄροι καί ἐννοιες – Ἀφεταιριακά ἐρωτήματα

2.1. Ἡ ἐννοια μέ τήν ὁποία ὀφείλει νά ξεκινήσει ἡ συζήτησή μας εἶναι ἐκείνη μιᾶς κατάστασης τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ἡ ὁποία στήν τεχνική φιλοσοφική ὀρολογία περιγράφεται ὡς *προτασιακή στάση* (propositional attitude), δηλώνει μέ ἄλλα λόγια κάποια στάση τοῦ νοῦ ἀπέναντι σέ μιά πρόταση ἢ, ἀκριβέστερα, σέ ἕνα προτασιακό περιεχόμενο.³ Γιά τή δήλωση τῆς συγκεκριμένης προτασιακῆς στάσης, ἡ ὁποία μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ *ἐπιστημική*, ἐφόσον ἀποβλέπει στήν ἀλήθεια καί ἔτσι στοχεύει στή γνώση, χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο *πεποίθηση*, πού ἀντιστοιχεῖ στόν ἀρχαιοελληνικό ὄρο *δόξα*. Συναφῆς εἶναι καί ὁ ἐπιθετικός προσδιορισμός *δοξαστική* ἢ *δοξική* (doxastic) γιά τήν ἀναφορά στήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ νοῦς ὅταν διαμορφώνει κάποια πεποίθηση, εἴτε ἐπιτυγχάνει τελικά νά συλλάβει τήν ἀλήθεια καί νά ὀδηγηθεῖ στή γνώση εἴτε σφάλλει.⁴

³ Στίς προτασιακές στάσεις περιλαμβάνονται, ἐκτός τῶν πεποιθήσεων, ὅλες οἱ καταστάσεις καί τά ἐνεργήματα τοῦ νοῦ, πού μπορεῖ νά περιλαμβάνουν καί συναισθήματα, ὅπως ἐπιθυμίες καί κρίσεις, ἐλπίδες, εὐχές, γνώσεις κ.λπ. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει σέ κάθε περίπτωση εἶναι ὁ διαφορετικός τρόπος ἀναφορᾶς ἢ ἀπόβλεψης σέ κάποιο προτασιακό περιεχόμενο π, ὅπως, π.χ. «πιστεύω», «γνωρίζω», «ἐπιθυμῶ» ὅτι/νά π.

⁴ Ὁ ὀρισμός τῆς γνώσης (ἐπιστήμης) στόν πλατωνικό διάλογο *Θεαίτητος* (202c-d) εἶναι: «ἀληθῆς δικαιολογημένη πεποίθηση» («δόξα ἀληθῆς μετά λόγου»). Στή συνέχεια χρησιμοποιοῦ τόν νεολογισμό «δοξική» γιά νά ἀποφευχθοῦν παρανοήσεις πού μπορεῖ νά προκύψουν ἀπό τή νεοελληνική σημασία τοῦ «δοξαστική». Ἐδῶ, χρειάζεται προσοχή καί κατά τή χρήση τοῦ ὄρου *πεποίθηση*, ὁ ὁποῖος, ἀντίθετα μέ τήν ἀρχαιοελληνική *δόξα*, συχνά προσλαμβάνει στή γλώσσα μας καί τό

Ἐκείνο τό ὁποῖο χρειάζεται νά τονιστεῖ εἶναι ἡ διάκριση τῆς πεποίθησης ἀπό τήν πίστη, ἰδιαιτέρα μέ τήν ἔννοια ἡ ὁποία ἀποδίδεται στή θρησκευτική πίστη.⁵ Ὄταν στρεφόμεστε στήν τελευταία, καθίσταται σαφές ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ σύνθετη νοητική καί ψυχική στάση, ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό τήν ὁποιαδήποτε ἐπιστημική της λειτουργία, περιλαμβάνει θυμικά, συγκινησιακά καί βουλευτικά γνωρίσματα, καί συνήθως ἐκφράζει μιὰ ὑπαρξιακή δέσμευση μέ πρακτικές συνέπειες γιά τή νοηματοδότηση καί τή ρύθμιση τῆς ζωῆς μας. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ὅρος *πίστη* δηλώνει γενικότερα ἐμπιστοσύνη ἀλλά καί πιστότητα, ἡ ὁποία παραπέμπει σέ ἀφοσίωση. Μάλιστα, ἡ συγκεκριμένη διάκριση ἀποτυπώνεται καί στή διαφορετική λογική γραμματική τῆς χρήσης τοῦ ὅρου «πιστεύω κάτι» – τό περιεχόμενο μιᾶς πρότασης π (believe that) καί ἐκείνης τοῦ «πιστεύω σέ» κάποιον ἢ κάτι, συνήθως σέ ἕνα πρόσωπο ἢ σέ μιὰ ἰδέα (believe in).

Ἄναμφίβολα, τό νά πιστεύει κανεῖς σέ κάποιον ἢ σέ κάτι, σέ κάποιον πρόσωπο ἢ ἰδεῶδες, ἢ σέ κάποια μορφή

νόημα τῆς βεβαιότητας. Σέ κάθε περίπτωση, πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀλήθειακή στόχευση τῶν πεποιθήσεων, ἢ, μέ ἄλλα λόγια, τό γεγονός πῶς ἡ ἀλήθεια λειτουργεῖ ὡς ἡ βασική κανονιστική τους ἀρχή. Βλ. σχετικά Pascal Engel, *Ἡ ἀλήθεια*, μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Scripta, Ἀθήνα 2000.

⁵ Ἡ διαφοροποίησή τους διευκολύνεται στήν ἀγγλική γλώσσα, ὅπου οἱ δύο ἔννοιες δηλώνονται ἀντίστοιχα ἀπό τίς λέξεις belief καί faith, κάτι πού δέν μπορεῖ νά γίνει μέ σαφήνεια μέ τή χρήση τῆς ἴδιας λέξης (Glaube) στά γερμανικά. Βέβαια, πολλές φορές τό belief ἀπαντᾷ μέ τή σημασία τοῦ faith, ὅπως καί τό γαλλικό croyance, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τοῦ foi (προερχόμενου ἀπό τό λατινικό fides).

ζωῆς, μπορεῖ νά συνεπάγεται πῶς υἱοθετεῖ καί ἕνα σύνολο συγκεκριμένων πεποιθήσεων, πῶς ἀποδέχεται δηλαδή τήν ἀλήθεια ὀρισμένων προτάσεων. Ὡστόσο, αὐτή ἡ πίστη δείχνει νά στηρίζεται λιγότερο στήν προφάνεια τῆς ἀλήθειας ἢ στήν πειστικότητα αὐτῶν τῶν προτάσεων καί περισσότερο στήν ἰσχὺ τῆς ὑπαρξιακῆς δέσμευσης ἡ ὁποία τόν ὠθεῖ στήν ἀποδοχή τους. Καί ἡ ἀξία της ἴσως δέν πηγάζει τόσο ἀπό τά ὀρθολογικά κριτήρια τά ὁποία ἐγγυῶνται τήν ἀνταπόκριση στήν πραγματικότητα πού φαίνεται νά ἀποκαλύπτεται στόν πιστό, ὅσο ἀπό τή βιωματική ποιότητα τῆς ὅλης νοητικῆς καί ψυχικῆς του στάσης καί τήν παρακινητική της ἰσχὺ.

Πράγματι, ἀναγνωρίζεται εὐρέως πῶς ἡ πίστη στόν προσωπικό Θεό, ὅπως παρουσιάζεται μέσα ἀπό τή δογματική διδασκαλία κάποιας μονοθεϊστικῆς θρησκείας, ὑπερβαίνει κατὰ κανόνα τήν ψυχρή, ἐπιστημική λειτουργία τῆς υἱοθέτησης ὀρισμένων μεταφυσικῶν πεποιθήσεων. Χαρακτηρίζεται οὐσιωδῶς καί ἀπό τίς συγκινησιακές καί βουλευτικές συνιστώσες καί τίς πρακτικές συνέπειες στίς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε. Καί ἀπό τό γεγονός αὐτό προκύπτουν σέ μεγάλο βαθμό τά προβλήματα καί οἱ φιλοσοφικές ἀπορίες πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἠθικῆς ἀξιολόγησής τῆς πίστεως. Στό στενό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἡ ἀνάλυσή μας θά ἀναφέρεται κυρίως σέ στοιχεῖα ἐναλλακτικῶν θεωρήσεων τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, ἀλλά θά μπορούσε νά ἐπεκταθεῖ στήν προσέγγιση καί ἄλλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καί ὄχι μόνο. Τά ἐρωτήματα πού καλούμαστε νά διερευνήσουμε καταλαμβάνουν κεντρική θέση στίς σύγχρονες συζητήσεις.

Ποιά μπορεῖ καί πρέπει νά εἶναι ἡ ἠθική ἀποτίμησή τῆς

θησκευτικής πίστης; Μέ ποιά κριτήρια θά επιχειρηθεί; Πώς σχετίζεται ή ήθική της αξία ή απαξία μέ τόν έλλογο ή μή χαρακτήρα της; Μέ ποιόν τρόπο θά συνεκτιμήσουμε τόν έλεγχο του έπιστημικού περιεχομένου των πεποιθήσεων που ύπαγορεύει ή πίστη και τήν αναγνώριση της βαρύνουσας ύπαρξιακής σημασίας της; Τί επιτάσσει ή ήθική πού διέπει τά γνωσιακά μας ενεργήματα για τήν αποτίμηση συγκεκριμένων δοξικών καταστάσεων πού επιβάλλονται από θρησκευτικές αντίληψεις και πώς αντιμετωπίζει τήν επίδραση θυμικών και βουλευτικών παραγόντων; Μπορούμε νά κρίνουμε ήθικά τίς έπιστημικές αξιώσεις της πίστης και των πεποιθήσεων πού τή συνοδεύουν, κατά περίπτωση, όπως πρέπει νά κάνουμε για κάθε άλλη πεποίθηση; Και sé ποιόν βαθμό είμαστε έντέλει sé θέση νά κατευθύνουμε τόν νοϋ και τήν καρδιά μας στή σωστή αντιμετώπιση και στήν υιοθέτηση όχι μόνο ενός πλέγματος δοξικών καταστάσεων αλλά και μιās συνολικής «αίρέσεως βίου» πού συνδέεται μέ αυτές;

2.2. Έπιστημική δικαιολόγηση και ήθική αξιολόγηση των πεποιθήσεων

Στόν χώρο της γνωσιολογίας προέχει ή αναγνώριση κριτηρίων για τήν εκτίμηση του κατά πόσον οι πεποιθήσεις ανταποκρίνονται στήν επίτευξη των έπιστημικών τους στόχων. Και στους στόχους αυτούς περιλαμβάνονται ή προσέγγιση της αλήθειας και κατ' επέκταση ή γνώση και ή κατανόηση, καθώς και όσα συντελούν στήν αποτελεσματική επιδίωξή τους, όπως ή όρθολογικότητα και ή λογική συνέπεια, ή σαφήνεια και ή ακρίβεια της σκέψης.

Τά προτεινόμενα κριτήρια οδηγούν στόν καθορισμό μεθόδολογικών και άλλων αρχών για τήν όρθή διεξαγωγή της έπιστημονικής έρευνας, μέσω της οποίας αποσκοπούμε στή διαμόρφωση αληθών πεποιθήσεων για τήν πραγματικότητα, αλλά και για τήν ένδεδειγμένη στάση απέναντι στήν αποδοχή ή μή οποιασδήποτε πεποίθησης μέ αληθειακές αξιώσεις.⁶ Έδω βέβαια, σύμφωνα μέ μιá γνωσιολογική παράδοση πού ανάγεται στήν αρχαιότητα, υποτίθεται πώς τό έλλογο υποκείμενο δέν σχηματίζει πεποιθήσεις για τόν κόσμο παθητικά, αλλά μπορεί νά ασκήσει άμεσα ή έμμεσο έλεγχο στή σύλληψη προτασιακών περιεχομένων και νά κρίνει τί θά πιστέψει και τί όχι πριν δώσει τή συγκατάθεσή του.⁷

⁶ Η συζήτηση των σχετικών κριτηρίων συνδέεται άμεσα και μέ τή γενικότερη γνωσιολογική προβληματική της δικαιολόγησης των πεποιθήσεων. Σύμφωνα μέ τίς κυριότερες θεωρίες οι οποίες έχουν προταθεί, ή δικαιολόγηση στηρίζεται στή θεμελίωση των μή βασικών πεποιθήσεων sé βασικές, στήν άμοιβαία συνοχή τους ή στή λειτουργία αξιόπιστων μηχανισμών απόκτησής τους. Για μιá πρώτη κριτική της θεμελιοκρατικής ανάλυσης της δικαιολόγησης, βλ. μεταξύ άλλων και Στέλιος Βιρβιδάκης, «Τό πρόβλημα της θεμελίωσης της γνώσης. Μιά σύγχρονη προσέγγιση», περ. Έλληνική Φιλοσοφική Έπιθεώρηση 7 (1990), σ. 107-132. Πρβλ. Μαρία Πουρνάρη, Έπιστημική δικαιολόγηση: Μιά γνωσιοθεωρητική προσέγγιση, Νήσος, Άθήνα 2013, όπου αναπτύσσεται ή εναλλακτική άρετοκρατική αντιμετώπιση στήν όποία αναφερόμαστε στή συνέχεια. (Βλ. παρακάτω σημείωση 8.)

⁷ Στα νεότερα χρόνια, χαρακτηριστικό παράδειγμα έμφασης στόν ρόλο της ανθρώπινης βούλησης στις δοξικές και γνωστικές λειτουργίες του νοϋ αποτελεί ή ανάλυση του Καρτέσιου, ό όποιος έξηγει τά σφάλματα και τίς πλάνες στήν κρίση μας μέ αναφορά στήν έλευθερία ή όποια διέπει τά πνευματικά μας ενεργήματα και μιās επιτρέπει νά αποκλίνουμε από

Ἄντι γιὰ τὴν ἀναφορά σέ ἀρχές, τὰ τελευταῖα χρόνια, συχνά περιγράφονται ἀρετές, θεωρούμενες ὡς ικανότητες πού φανερώνουν τὴν ἀξιόπιστη λειτουργία τῶν νοητικῶν μας μηχανισμῶν, ὅπως ἡ ἀντίληψη, ἡ μνήμη, ἡ συλλογιστική σκέψη, ἀλλὰ καί ὡς ποιότητες τοῦ χαρακτήρα πού ἐκφράζουν τὴν ὑπεύθυνη στάση ἑνός ὑποκειμένου κατὰ τὴν υιοθέτηση τῶν πεποιθήσεών του. Ἐδῶ θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ πῶς τὰ δύο αὐτὰ εἶδη ἀρετῶν ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ἐπισημαίνεται πῶς ἡ ἐξαιρετὴ ἀσκηση βασικῶν ικανοτήτων τοῦ νοῦ πρέπει νά συνοδεύεται καί ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ἀρεταϊκῶν ιδιοτήτων πού τὴ διασφαλίζουν καί τὴν ἐνισχύουν, ὅπως ἡ περιέργεια καί ἡ φιλομάθεια, ἡ συγκέντρωση καί ἡ προσοχή, τὸ ἀνοιχτὸ πνεῦμα, ἡ ὀρθὴ κρίση, ἡ ἐτοιμότητα κ.λπ.⁸

Σέ κάθε περίπτωση, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῶν πεποιθήσεων δέν περιορίζεται στό γνωσιολογικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ φαίνεται νά ὑπαισέρχεται στόν καθαυτὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς. Ἔτσι, διαπιστώνεται πῶς

τούς ἐπιστημικούς μας στόχους. Βλ. Ρενέ Ντεκάρτ, *Στόχασμοι περὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Ε. Βανταράκης, Ἐκκρεμές, Ἀθήνα 2003, Τέταρτος Στόχασμος, σ. 128-143.

⁸ Ἡ ἀξιοπιστοκρατικὴ (reliabilist) ἐρμηνεία τῆς ἀρετοκρατικῆς γνωσιολογίας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑπευθυνοκρατικὴν (responsibilist) ἀκριβῶς ἀνάλογα μὲ τὸ ποιά ἀπὸ αὐτές τίς δύο ἔννοιες ἀρετῶν ἀναδεικνύουν. Μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἡ πρώτη ἀκολουθεῖ μιὰ ἐξωτερικιστικὴ προσέγγιση τῶν παραγόντων δικαιολόγησης τῶν πεποιθήσεων, στόν βαθμὸ πού τὸ ὑποκείμενο δέν χρειάζεται νά ἔχει ἐπίγνωση τῆς λειτουργίας τους, ἐνῶ ἡ δευτέρη συμμορφώνεται μὲ τὴν ἰντερναλιστικὴ ἀπαίτηση τὸ ὑποκείμενο νά τοὺς συλλαμβάνει συνειδητὰ, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νοῦ του.

ὑπάρχουν λιγότερο ἢ περισσότερο στενές σχέσεις ἀνάμεσα στίς καθαρὰ ἐπιστημικές καί στίς ἠθικές ἀρχές καί ἀρετές.⁹ Ἡ ἠθικὴ τῆς πεποιθήσεως ἐγγράφεται σέ μιὰ οὐσιωδῶς ἠθικὴ θεματικὴ. Καί τοῦτο σημαίνει πῶς ἡ ὑπεύθυνη υιοθέτηση ἀρχῶν, καθὼς καί ἡ κατοχὴ ἀρετῶν, οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἐπιτυχὴ δικαιολόγηση τῶν πεποιθήσεων, συμβάλλουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στό εὖ ζῆν τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ καί στὴν ὀρθὴ διαμόρφωση τῆς στάσης του καί στὴν ἐπιτέλεση τῶν καθηκόντων του ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους του.¹⁰ Γι' αὐτὸ καί ἡ κριτικὴ καί ἡ

⁹ Γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτῶν τῶν σχέσεων, βλ. τίς διαφορετικὲς ἀλλὰ συγκλίνουσες τοποθετήσεις πού ἀναπτύσσονται στὰ: Susan Haack, «The Ethics of Belief Reconsidered», στό Matthias Steup (ἐπιμ.), *Knowledge, Truth and Duty. Essays on Epistemic Justification, Responsibility and Virtue*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2001, σ. 21-33· Michael DePaul, Linda Zagzebski, *Intellectual Virtues: Perspectives from Ethics and Epistemology*, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 2003· Roger Pouivet, «Moral and Epistemic Virtues: A Thomistic and Analytical Perspective», περ. *Forum Philosophicum* 15 (2010), σ. 1-15· Linda Zagzebski, *Virtues of the Mind: An Inquiry into the Nature of Virtue and the Ethical Foundation of Knowledge*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ, Νέα Ὑόρκη 2010· Jason Baehr, *The Inquiring Mind: On Intellectual Virtues and Virtue Epistemology*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2011· Stélios Virvidakis, «Sur les relations entre vertus éthiques et vertus épistémiques», 2016 (ἀνέκδοτη ὁμιλία στό Collège de France). Σέ κάθε περίπτωση, ἡ συζήτηση ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ πρότυπο διανοητικῶν καί ἠθικῶν ἀρετῶν, οἱ ὁποῖες περιγράφονται ὡς ἐξαιρετες προδιαθεσιακές ιδιότητες τῶν διαφορετικῶν μερῶν τῆς ψυχῆς, καί ἀπὸ τὴν ἔμφαση στὴν ὀργανικὴ σύνδεση τῶν δύο εἰδῶν ἀρετῶν στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*.

¹⁰ Σχετικὰ μὲ τίς διαφορετικὲς συνιστώσες τῆς ἔννοιας τῆς ἠθικῆς πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, βλ. καί Στέλιος Βιρβιδάκης, «Διαστάσεις καί προοπτικὲς τῆς σύγχρονης ἠθικῆς φιλοσοφίας», στό Σταυρὸς

προσπάθεια αποφυγής επιστημικών σφαλμάτων ή διόρθωσης διαφορών νοητικών ατελειών και ελαττωμάτων έχουν ιδιαίτερη ήθικη σημασία.

3. Τεκμηριοκρατία και φιντεϊσμός: Η πρόκληση του Κλίφορντ και η απάντηση του Τζέιμς

3.1. Βασικό μέλημα των μεγάλων φιλοσόφων των νεότερων χρόνων, των κυριότερων εκπροσώπων και της ρασιοναλιστικής και της εμπειριστικής παράδοσης ήταν η δικαιολόγηση των πεποιθήσεων που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για την ασφαλή θεμελίωση του οικοδομήματος της επιστημονικής γνώσης. Γι' αυτό και δεν δίσταζαν να αντιπαρατεθούν σε διάφορες εκφάνσεις της θεολογικής αυθεντίας της εποχής τους και να υποβάλουν σε κριτικό έλεγχο δογματικές θρησκευτικές αντιλήψεις, στις αίρετικές αλλά και στις ορθόδοξές τους εκδοχές. Έτσι, στη σκέψη του Καρτέσιου και του Σπινόζα μπορούμε να αναζητήσουμε αρχές για την καθοδήγηση και τη βελτίωση της νοητικής μας δραστηριότητας,¹¹ ενώ στα έργα του Λόκ και του Χιούμ θα διακρίνουμε την πρώτη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερα απαιτητικής γνωσιολογικής προσέγγισης για τα κριτήρια αποτίμησης των επιστημικών αξιώσεων

Ζουμπολάκης (έπιμ.), *Η επιστροφή της ήθικης: Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013, σ. 405-437.

¹¹ Βλ. τους χαρακτηριστικούς τίτλους των κειμένων των δύο φιλοσόφων: René Descartes, *Κανόνες για τον κατευθυσμό της γνωστικής δύναμης*, μτφρ. Θ. Πενολίδης, Έκδόσεις Κρατερός, Αθήνα 2011, και Baruch Spinoza, *Πραγματεία για τη διόρθωση του νού*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2012.

των πεποιθήσεων. Η προσέγγιση αυτή, λίγους αιώνες αργότερα, θα εμπνεύσει μία αυστηρή ήθικη της πεποίθησης και θα αποτελέσει τη βάση για ποικίλες αμφισβητήσεις του επιστημικού κύρους της θρησκευτικής πίστης.

Πράγματι, στους φιλοσόφους κυρίως της εμπειριστικής παράδοσης ανιχνεύεται η αρχική σύλληψη της σχετικής φιλοσοφικής θέσης για την οποία έχει επικρατήσει ο τεχνικός όρος *τεκμηριοκρατία* (*evidentialism*), λόγω της έμφασης ή οποία υποστηρίζεται πώς πρέπει να αποδοθεί στην απαραίτητη χρήση επαρκών τεκμηρίων για τη δικαιολόγηση οποιασδήποτε πεποίθησης.¹² Τα τεκμήρια αυτά, στη συγκεκριμένη παράδοση, ανάγονται σε τελική ανάλυση σε στοιχειώδη εμπειρικά δεδομένα που θεωρείται πως θεμελιώνουν τους γνωστικούς μας ισχυρισμούς, αλλά, με μία ευρύτερη έννοια, ή επιζητούμενη τεκμηρίωση μπορεί να περιλαμβάνει ενδείξεις και αποδεικτικές διαδικασίες που δεν ενδιαφερόμαστε να περιγράψουμε με αναφορά στην άμεση σύλληψη κάποιου ακατέργαστου αισθητηριακού υλικού. Η τεκμηριοκρατική προσέγγιση παρουσιάζεται συνήθως ως υπαγορευόμενη από τις γενικότερες επιταγές του όρθου λόγου και αντιπαρατίθεται στην άκριτη αποδοχή μιας δογματικής πίστης ή στην έμπιστοσύνη στις αυθαίρετες

¹² Ο όρος *evidence* που αποδίδουμε ως «τεκμήρια» (και όρισμένες φορές ως «ενδείξεις» ή «στοιχεία») παραπέμπει και στη φαινομενολογική έννοια της προφάνειας ή ενάρχειας (πρωτογενών περιεχομένων της συνείδησης). Για μία γενικότερη συζήτηση της τεκμηριοκρατίας, ή οποία μπορεί να θεωρηθεί ως κυρίαρχη μορφή εμπειριστικής θεμελιοκρατίας, βλ. Earl Conee, Richard Feldman, *Evidentialism. Essays in Epistemology*, Clarendon Press, Όξφόρδη 2004.

διαβεβαιώσεις τῆς οποιασδήποτε υποτιθέμενης αὐθεντίας.¹³ Στὴν καθαρὴ τῆς μορφῆ, ἡ στάση τῶν ἀντιπάλων τους στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας χαρακτηρίζεται ὡς φιντεϊσμός (fideism), ἐφόσον ἐκφράζει τὴν ἀνάγκη υἰοθέτησης τῆς πίστης καὶ τῶν πεποιθήσεων πού αὐτὴ συνεπάγεται, ἀνεξαρτήτως τεκμηρίων καὶ ἐνδείξεων ἢ καὶ ὀρθολογικῶν ἀποδείξεων. Ὑπάρχουν, βέβαια, λιγότερο καὶ περισσότερο ἰσχυρὲς παραλλαγές αὐτῶν τῶν ἀντιτιθέμενων θεωρήσεων πού πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν.

3.2. Ὁ μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Οὐίλλιαμ Κλίφορντ εἶναι ἐκεῖνος πού τὸ 1877, στὸ σύντομο ἄρθρο του «The Ethics of Belief», διατύπωσε τὴν κεντρικὴ ἀρχὴ τῆς τεκμηριοκρατίας, καθιστώντας τὴν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς ἠθικῆς τῆς πεποιθήσεως, τὴν ὁποία ἐπιδίωκε νὰ προβάλει. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, «εἶναι ἐσφαλμένο πάντοτε, παντοῦ καὶ γιὰ τὸν ὁποιοδήποτε, νὰ πιστεύει ὅτιδήποτε χωρὶς νὰ ὑπάρχουν ἐπαρκῆ τεκμήρια».¹⁴ Μὲ συγκεκριμένα παραδείγ-

¹³ Θὰ μπορούσαμε ἔτσι νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς τεκμηριοκράτες ὀρθολογιστὲς ἢ καὶ λογοκράτες, παρόλο πού οἱ κατὰ κανόνα ἐμπειριστικὲς τους ἀντιλήψεις γιὰ τὴν προέλευση τῆς γνώσης καὶ τὴ δικαιολόγησή τῶν πεποιθήσεων τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους οἱ ὁποῖοι θεωροῦν πὼς πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ὁ λόγος ἢ ὁ νοῦς. Γιὰ τὴν ἀναφορά στὴ στενότερη σημασία τῆς σχετικῆς ἔννοιας, εἶναι προτιμότερη ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «ρασιοναλιστές».

¹⁴ Βλ. William K. Clifford, «The Ethics of Belief», στὸ T. Madigan, (ἐπιμ.), *The Ethics of Belief and Other Essays*, Prometheus Books, Ἄμχερστ 1999, σ. 70-96. Ἀνάλογη, ἂν καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἔμφαση στὴν ἠθικὴ σημασία τῆς τεκμηριοκρατικῆς ἀρχῆς, εἶναι καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ βιολόγου Τόμας Χάξλεϋ, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε

ματα ἐπιπόλαιων πράξεων ἢ παραλείψεων, ὀφειλόμενων σέ ἀποφάσεις πού παίρνονται συχνά χωρὶς τὴ στήριξη τῶν ἀναγκαίων τεκμηρίων γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς κατάστασης, ὁ Κλίφορντ προσπαθεῖ νὰ ἐπιστήσει τὴν προσοχή μας στὶς ἐνδεχόμενες καταστροφικὲς συνέπειες τῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὴν ὀρθὴ δικαιολόγησή τῶν πεποιθήσεών μας. Στὸ κείμενό του ξεκινᾷ μὲ τὴν ἐπισήμανση τῶν κινδύνων ἀπὸ τὴν υἰοθέτηση ἀνεξέταστων ἢ ἀνεπαρκῶς ἐλεγμένων πεποιθήσεων γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴ σημασία τῆς ἐπιστημικῆς ὑπευθυνότητας, πού φανερώνει ἠθικὴ ἀκεραιότητα καὶ ἐντιμότητα. Γι' αὐτὸ μᾶς καλεῖ νὰ καταδικάσουμε τὴν ἐκούσια εὐπιστία καὶ τὴν ἐπανάπαυση στὶς αὐταπάτες μας ὡς σοβαρὸ ἠθικὸ ἐλάττωμα, ὡς ἀπαράδεκτη παράβαση ἐπιστημικοῦ καθήκοντος ἀπέναντι στὸν ἑαυτό μας καὶ στοὺς ἄλλους. Χρησιμοποιεῖ μάλιστα ἐκφράσεις ὅπως «ἀμάρτημα κατὰ τῆς ἀνθρωπότητας» γιὰ νὰ καταγγεῖλει τὴ στάση ἐκείνων πού ἀγνοοῦν εὐλογες ἀμφισβητήσεις τῶν ἀπόψεών τους καὶ προσπαθοῦν νὰ ἀποφύγουν τὸν ὀρθολογικὸ ἔλεγχο καθιερωμένων ἀστήρικτων πεποιθήσεων.

Ὁ Κλίφορντ ἀναγνωρίζει βέβαια πὼς τὰ τεκμήρια τὰ ὁποῖα θὰ ἐπικαλεστοῦμε ἀντλοῦνται κυρίως ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἐμπειρία μας καὶ γιὰ νὰ τὰ ἐμπιστευθοῦμε εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ βασιστοῦμε στὴν ἀναπόδεικτη παραδοχὴ τῆς ὁμοιομορφίας τῆς φύσης. Καί, ἀπὸ τὴν

πρῶτος τὸν ὄρο «ἀγνωστικισμός»: «Εἶναι λάθος νὰ λέει κανεὶς πὼς εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ἀλήθεια μιᾶς πρότασης, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ὑποδείξει τεκμήρια τὰ ὁποῖα δικαιολογοῦν λογικὰ αὐτὴ τὴ βεβαιότητα» (Thomas Henry Huxley, *Agnosticism and Christianity and other Essays*, Prometheus Books, Ἄμχερστ 1992).

ἐποχή τοῦ Χιούμ, οἱ ἐμπειριστές φιλόσοφοι κατανοοῦν τὴν ἀνάγκη ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος τῆς ἐπαγωγῆς, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ σκεπτικιστικά συμπεράσματα γιὰ τὴ δυνατότητα ἀσφαλοῦς γνώσης τῆς πραγματικότητας. Σὲ κάθε περίπτωση ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κλίφορντ, ἡ ἠθικὴ τῆς πεποιθήσεως ὀφείλει νὰ συμμορφώνεται μὲ τὸ πνεῦμα τῶν ὀρθολογικῶν ἀρχῶν πού καθοδηγοῦν τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα κατὰ τὴ μελέτη τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν, χωρὶς νὰ ἀπειλεῖται ἢ ἐπικράτηση κάποιου ἀκράιου σκεπτικισμοῦ.¹⁵ Ἔτσι, γιὰ ὅποιον συμμερίζεται αὐτές τίς ἀντιλήψεις, ἐπιβάλλεται ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι σὲ κάθε θρησκευτικὴ διδασκαλία πού παρουσιάζει ὡς ἀληθὴ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς ὑπερφυσικῆς αὐθεντίας καὶ ἀπαιτεῖ δέσμευση στὴν πίστη χωρὶς τὸν ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχο τῶν τεκμηριακῶν τῆς ἐρεισμάτων. Ἡ καταρχὰς ἀρνητικὴ ἀντιμετώπιση κάθε τέτοιας διδασκαλίας ὑπαγορεύεται ὄχι μόνο ἀπὸ ἐπιστημικούς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἠθικούς λόγους.

3.3. Ὡστόσο, οἱ κεντρικὲς θέσεις τοῦ «The Ethics of Belief» δὲν πείθουν ὅσους θεωροῦν πῶς ἡ θρησκευτικὴ πίστη, ἀπὸ τὴ φύση τῆς, δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπόκειται στοὺς γνωσιολογικούς περιορισμούς πού ἐπιτάσσει ἡ τεκμηριοκρατικὴ παράδοση. Στὸ ἔργο του *Ἡ βούληση πίστεως* (*The Will to Believe*) πού κυκλοφόρησε τὸ 1897,¹⁶ ὁ Οὐίλλιαμ

¹⁵ Στὸ ἴδιο.

¹⁶ William James, *Ἡ βούληση πίστεως*, μτφρ. Γ. Καρανικόλας, ἐπιμ. Φ. Παιονίδης, Printa, Ἀθήνα 2002. Ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ὅρου «will», ἀλλὰ καὶ τῶν «volonté» καὶ

Τζέιμς ὑπερασπίζεται μιὰ πολὺ διαφορετικὴ προσέγγιση, ἡ ὁποία ὑποδεικνύει τρόπους εὐθείας ἀντίκρουσης αὐτῶν τῶν θέσεων, ἀναπτύσσοντας μιὰ «συνηγορία ὑπὲρ τοῦ δικαιώματός μας νὰ υἱοθετοῦμε μιὰ στάση πίστεως σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα, μολονότι τὸ λογικὸ μέρος τοῦ νοῦ μας μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει ἀκόμη ὑποκύψει».¹⁷

Κατὰ τὸν Τζέιμς, ἐφόσον οἱ ἐπιλογές ἀνάμεσα σὲ ὑποθέσεις ὅπου καλοῦμαστε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν πρέπει νὰ τίς δεχτοῦμε ἢ ὄχι εἶναι ζωντανές, ἐπιβεβλημένες καὶ βαρυσήμαντες γιὰ τὴ ζωὴ μας, ἀντίθετα μὲ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Κλίφορντ, ἡ ἀποδοχὴ τῆς πίστεως εἶναι θεμιτὴ, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν διαθέτουμε ἐπαρκῆ τεκμήρια. Ὅταν πρόκειται γιὰ τέτοια ὑπαρξιακά ζητήματα, εἶναι ἠθικὰ σωστό νὰ διακινδυνεύσουμε νὰ σφάλουμε, ἀντὶ νὰ παραινούμε προσκολλημένοι σὲ σκεπτικιστικὲς ἀμφιβολίες καὶ ἐπιφυλάξεις.¹⁸ Ἐδῶ, καλοῦμαστε νὰ ἐμπιστευθοῦμε ὀρισμένες ἐμφορούμενες ἀπὸ πάθος τάσεις καὶ ἐπιθυμίες

«Wille», τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦν οἱ φιλόσοφοι τῶν Νεότερων Χρόνων ὡς «βούληση». Ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ φίλος καὶ συνάδελφος Θάνας Λίποβατς, θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερη ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «θέληση» γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν οἱ διαφορὲς τῆς νεωτερικῆς –μεταχριστιανικῆς– ἐννοίας ἀπὸ τὴν ἀσθενέστερη ἀρχαιοελληνικὴ ἐννοια τῆς βούλησης. Ἔτσι, θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ «θέληση γιὰ πίστη». Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἐδῶ ἐπέλεξα νὰ διατηρήσω στὰ περισσότερα σημεία τὴν ἀπόδοση ἡ ὁποία ἔχει ἐπικρατήσει –καὶ πού ἀπαντᾷ καὶ στὴ μετάφραση τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου τοῦ Τζέιμς– γιὰ τὴ λέξη καὶ τὰ παράγωγά της.

¹⁷ Στὸ ἴδιο, σ. 23. Γιὰ τὴ γενικότερη στάση τοῦ Τζέιμς ἀπέναντι στὴ θρησκεία, πρβλ. καὶ Οὐίλλιαμ Τζαίμς, *Πραγματισμός*, μτφρ. Χ. Σταματέλος, Ἐκκρεμὲς, Ἀθήνα 2006, σ. 257-282, καὶ *Οἱ παραλλαγές τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας*, Printa, Ἀθήνα 1999.

¹⁸ James, *Ἡ βούληση πίστεως*, ὁ.π., σ. 25-28 κ.έ.

μας, τούς «λόγους τῆς καρδιάς», τούς οποίους, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Πασκάλ, ὁ Λόγος δέν γνωρίζει.¹⁹ Ὅπως διατυπώνει τή θέση του ὁ Τζέιμς:

Ἡ ἐμφορούμενη ἀπό πάθος φύση μας ὄχι μόνο νομιμοποιεῖται ἀλλά καί ἐπιβάλλεται νά ἐπιλέγει μεταξύ ὑποθέσεων κάθε φορά πού ἀνακύπτει μιά γνήσια ἐπιλογή, γιά τήν ὅποια εἶναι ἐκ φύσεως ἀδύνατο νά ἀποφασίσουμε μέ νοητικές διαδικασίες. Αὐτό συμβαίνει γιατί τό νά ποῦμε, ὑπό αὐτές τίς συνθήκες, «μήν ἀποφασίζεις, ἀλλά ἄσε τό ἐρώτημα ἀνοιχτό», ἀποτελεῖ καί αὐτό παρακινούμενη ἀπό πάθος ἀπόφαση, ὅπως ἀκριβῶς καί τό νά ἀποφασίσουμε θετικά ἢ ἀρνητικά, καί ἐνέχει τόν ἴδιο κίνδυνο νά μᾶς διαφύγει ἡ ἀλήθεια.²⁰

Οἱ τεκμηριοκράτες ἐμμένουν δογματικά στίς δικές τους κοσμοθεωρητικές δεσμεύσεις, γιά τίς ὁποῖες καί ἐκεῖνοι δέν ἔχουν ἐπαρκῆ ἀποδεικτικά στοιχεῖα, καί γι' αὐτό δέν εἶναι σέ θέση νά ἀντιμετωπίσουν τή θρησκευτική πίστη ὡς ζώσα, γνήσια ἐπιλογή. Ὅμως, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πώς καί ἡ δική τους ἐμμονή σέ ὀρθολογικές ἀρχές παρακινεῖται ἀπό πάθος. Ἐφόσον ἀποδέχονται τίς ἀφετηριακές τους προκείμενες –πού ἐπιβάλλουν τή σύνδεση κάθε ἀποδεκτοῦ τεκμηρίου μέ τήν ἀμιγῶς φυσιοκρατική τους προσέγγιση– παρά τήν ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἀνεξάρτητης ἐπαρκοῦς

¹⁹ Στό ἴδιο, σ. 39-41. Στήν ἑλληνική μετάφραση τό ἐπίθετο *passional* πού χρησιμοποιεῖ ὁ Τζέιμς ἀποδίδεται ὡς «ἐμπαθεῖς». Γιά νά ἀποφύγω ὁποιαδήποτε σύγχυση μέ τή σημερινή ἔννοια τῆς λέξης, χρησιμοποιοῦ τό «ἐμφορούμενες ἀπό πάθος» καί τό «παρακινούμενες ἀπό πάθος». Ἀπλούστερη ἐναλλακτική μετάφραση θά ἦταν καί τό «χαρακτηριζόμενες ἀπό πάθος».

²⁰ Στό ἴδιο, σ. 43 (μέ διορθώσεις).

δικαιολόγησης, θά μπορούσαν νά κατηγορηθοῦν γιά αὐτοαναίρεση. Σέ τελική ἀνάλυση, ἐκεῖνο τό ὅποιο ἰσχυρίζονται πώς ἐπιβάλλεται ὡς προφανές καί προϋποτίθεται ὡς ἀπαίτηση τῆς ἠθικῆς τῆς πεποιθήσεως,

δέν θεμελιώνεται πουθενά ἄλλοῦ, παρεκτός στή δική τους φυσική ἐπιθυμία νά ἀποκλείσουν ὅλα τά στοιχεῖα, τά ὅποια αὐτοί ὡς ἐπαγγελματίες λογοκράτες, βρίσκουν παντελῶς ἄχρηστα.²¹

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Τζέιμς πώς δέν πρέπει νά διστάζουμε, ὅπου εἶναι ἀναγκαῖο, νά ἀκολουθοῦμε τήν παρακίνηση τῆς βούλησης χωρίς τή διασφάλιση ὀρθολογικῶν ἐγγυήσεων, μπορεῖ νά πείθει ὅτι γιά ὀρισμένες καίριες ἀποφάσεις, ὅπως οἱ σχετικές μέ τή νοηματοδότηση τῆς ζωῆς μας μέσω τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ὀφείλουμε νά ἀγνοήσουμε τά αὐστηρά κριτήρια πού ἐπικαλεῖται ἡ τεκμηριοκρατική θεώρηση. Ἴσως ὅμως νά μήν εἴμαστε διατεθειμένοι νά ἐγκαταλείψουμε πλήρως τό αἶτημα τοῦ ἐλέγχου αὐτῆς τῆς πίστεως, καθῶς καί τῶν ἐπιμέρους πεποιθήσεων πού τή συνοδεύουν, ἀπό τίς λογικές μας δυνάμεις. Μέ ἄλλα λόγια, πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε κατά πόσον ἡ εὐστοχη ἐν πολλοῖς κριτική στίς ἀπόψεις τοῦ Κλίφορντ καταδεικνύει καί τήν ὀρθότητα τῆς ἐπιλογῆς μιᾶς ἀκραιφνοῦς φιντεῖστικῆς στάσης σέ ὅλες τίς περιστάσεις.

4. Ἡ ἠθική τῆς πίστεως καί ἡ διαλεκτική θρησκευτικῆς πίστεως καί Λόγου

Στόν χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καί τῆς χρι-

²¹ Στό ἴδιο, σ. 41.

στιανικῆς παράδοσης τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας²² συναντοῦμε ποικίλες παραλλαγές τοποθετήσεων σχετικῶν μέ τις σχέσεις πίστης καί ὀρθοῦ λόγου πού φαίνεται νά προαναγγέλλουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τίς θέσεις τῶν Κλίφορντ καί Τζέιμς. Καί, παρότι ἡ τεκμηριοκρατική ἠθική τῆς πεποιθήσεως συνδέεται κυρίως μέ ἀθεϊστικές καί ἀγνωστικιστικές τάσεις,²³ ἐμπνέει συχνά καί προσπάθειες ἀποσαφήνισης ἢ, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, καί υπεράσπισης τῆς θρησκευτικῆς πίστης, μέ ὀρθολογικά ἐπιχειρήματα τά ὁποῖα ἐπικαλοῦνται τεκμήρια, ἐνδείξεις ἢ καί ἀποδείξεις. Ἡ χρήση τοῦ Λόγου μπορεῖ ἔτσι νά κρίνεται θεμιτή κατά τήν ἀναζήτηση ἐρεισμάτων γιά τή διερεύνηση καί τή δικαιολόγηση τῆς βασικῆς πεποιθήσεως πώς ὑπάρχει Θεός. Σύμφωνα μέ μιά εὐρέως διαδεδομένη προσέγγιση πού ἀνάγεται στό ἔργο Πατέρων καί στοχαστῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι μόνο, στούς ὁποίους συγκαταλέγονται ὁ Ἄνσελμος τοῦ Καντέρμπουρου καί ὁ Θωμάς Ἀκβινάτης, ἡ φυσική θεολογία παρέχει συλλογιστικούς δρόμους πού ὀδηγοῦν στή στήριξη αὐτῆς τῆς πεποιθήσεως, ἐνῶ ὡς ἐξ

²² Γιά τή διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καί φιλοσοφικῆς θεολογίας, βλ. τήν Εἰσαγωγή στό Στέλιος Βιρβιδάκης, Μιχάλης Φιλίππου (ἐπιμ.), *Ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ καί ἄλλα δοκίμια ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2018, σ. 16-17 κ.έ.

²³ Προδρομικές μορφές τῆς σύγχρονης τεκμηριοκρατίας ἀνιχνεύονται στή θεμελιοκρατική καί ἐμπειριστική σκέψη τῶν Λόκ καί Χιούμ, ἀλλά ἀντιθρησκευτική διάθεση χαρακτηρίζει μόνο τόν τελευταῖο. Καί, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, ἡ νεωτερική ἠθική τῆς πεποιθήσεως διαμορφώνεται καί μέσα ἀπό τό ἔργο ρασιοναλιστῶν (καί θεϊστῶν, σύμφωνα μέ τήν κυρίαρχη ἐρμηνεία), ὅπως ὁ Καρτέσιος (βλ. παραπάνω, σημ. 11).

ἀποκαλύψεως ἀλήθειες μᾶς παρουσιάζονται ὅσα μποροῦμε νά γνωρίσουμε γιά τήν τριαδική φύση τοῦ Θεοῦ.²⁴ Ἀλλά καί φιλόσοφοι ὅπως ὁ Κάντ, οἱ ὁποῖοι ἀμφισβητοῦν τό κύρος καί τήν ἰσχὺ τῶν παραδοσιακῶν θεωρητικῶν ἐπιχειρημάτων γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ καί ἀναπτύσσουν τά αἰτήματα μιᾶς «ἠθικοθεολογίας» μέ πρακτικό προσανατολισμό, τονίζουν τόν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς πίστης καί τῶν ἐλπίδων πού τήν ἀκολουθοῦν. Ὑπό αὐτή τήν ἔννοια, συμμορφώνονται μέ τίς ἐπιταγές μιᾶς εὐρύτερης ἠθικῆς τῆς πεποιθήσεως. Βέβαια, εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἂν δεσμεύονται στήν πλήρη ἀποδοχή καί στήν κυριολεκτική ἐρμηνεία ἀντίστοιχων μεταφυσικῶν πεποιθήσεων μέ ὄντολογικό περιεχόμενο.²⁵

²⁴ Πρόκειται γιά τήν παράδοση τῆς πίστης πού ἐπιζητεῖ τήν κατανόηση διά τοῦ Λόγου (*fides quaerens intellectum*, κατά τή γνωστή φράση τοῦ Ἀνσέλμου), ἡ ὁποία ἐνθαρρύνει τήν ἀνάπτυξη φιλοσοφικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Γιά μιά παρουσίαση νέων ἐκδοχῶν τῶν κλασικῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων, βλ., μεταξύ ἄλλων, Μιχάλης Φιλίππου, «Αναλυτικά ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ», στό Στέλιος Βιρβιδάκης, Μιχάλης Φιλίππου (ἐπιμ.), *Ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ καί ἄλλα δοκίμια ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας*, ὅ.π., σ. 90-318, καί γιά τίς σχέσεις μεταξύ Λόγου καί πίστης, Σταῦρος Ζουμπουλάκης (ἐπιμ.), *Ὁ Θεός τῆς Βίβλου καί ὁ Θεός τῶν φιλοσόφων*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2012.

²⁵ Γιά τήν ἠθικοθεολογία τοῦ Κάντ καί γιά τήν ἠθική ἐπιχειρηματολογία γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ ὡς αἶτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, βλ. τίς σχετικές τοποθετήσεις του στήν *Κριτική τοῦ καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλος, Ἀθήνα 1999, Α631/Β659-Α641/Β669, Α814/Β42-Α819/Β847, τήν *Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκης, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 2004, σ. 164-205, καθώς καί στό *Ἡ θρησκεία μέσα στά ὄρια τοῦ Λόγου καί μόνο*, μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκης, Πόλις, Ἀθήνα 2007.

Στους αντίποδες τῆς γενικῆς ἀντίληψης γιά τή συμπληρωματικότητα τῶν ἐνεργημάτων τῆς πίστεως καί τῆς λειτουργίας τοῦ Λόγου βρίσκονται λιγότερο ἢ περισσότερο ἀκραίες ἐκδοχές φιντεϊσμοῦ. Γιά ὅσους τίς ὑποστηρίζουν, ἡ πίστη δέν εἶναι ἀπλῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τόν Λόγο, ἀλλά, ὡς βίωμα, μᾶλλον ἐκφράζει ἀντιπαλότητα ἢ ἐχθρότητα πρὸς τίς ἐπιταγές του. Ἡ ἀναγνώριση ὁποιασδήποτε ἀνάγκης προσφυγῆς σέ ἐπαρκῆ τεκμήρια καί ἀποδείξεις θεωρεῖται πῶς μπορεῖ νά τήν ὑπονομεύσει ἢ νά νοθεύσει τήν ποιότητά της ὡς πάθους. Ὁ Τερτυλιανός, ὁ Μπλαϊζ Πασκάλ, ὁ Σαῖρεν Κίρκεγκωρ, ἀλλά, σύμφωνα μέ μιά ὀρισμένη ἐρμηνεία, καί ὁ Λούντβιχ Βιτγκενστάιν φαίνεται νά προβάλλουν φιντεϊστικές τοποθετήσεις τέτοιας μορφῆς.²⁶

Σέ κάθε περίπτωση, ἡ ἀντιπαράθεση γιά τίς σχέσεις πίστεως καί Λόγου πού προσπαθήσαμε νά συνοψίσουμε ὀδηγεῖ, τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, στή διαμόρφωση φιλοσοφικῶν ἐπιλογῶν πού προσδιορίζουν ἀκριβέστερα καί συμπληρώνουν τίς παραδοσιακές θέσεις

²⁶ Πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς προσεκτικές ἐναλλακτικές ἀναγνώσεις τῶν ἔργων ὀρισμένων ἀπό αὐτούς τούς στοχαστές ὑποδεικνύουν τήν ὑπαρξη στοιχείων πού διαψεύδουν τήν εἰκόνα ἐνός συνεποῦς καί ἀκραίου φιντεϊσμοῦ. Τό στοιχείο γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ τό ὅποιο προτείνει ὁ Πασκάλ σέ ὅσους ἀμφιβάλλουν γι' αὐτήν, ἀλλά καί ἡ ἐκτενής ἀναφορά του στήν ἱστορική σημασία τῶν προφητειῶν καί ἄλλων βιβλικῶν τεκμηρίων γιά ἀπολογητικούς σκοπούς, φανερώνει τή διατήρηση μιᾶς ἰσχυρῆς ὀρθολογιστικῆς διάστασης στίς Σκέψεις του. Ἀλλά καί ἡ ἰδιαίτερη ἀντιμετώπιση τῆς θρησκείας ἀπό τόν Βιτγκενστάιν στό πλαίσιο τῆς φιλοσοφίας του δέν ἐπιτρέπει τήν εὐκολή ὑπαγωγή του σέ φιντεϊστικά πρότυπα. Βλ. σχετικά καί Μιλτιάδης Θεοδοσίου, «Οἱ ἀτόψεις τοῦ Βιτγκενστάιν γιά τή θρησκευτική πίστη», στό Βιρβιδάκης, Φίλιππου, *Ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ*, ὁ.π., σ. 39-89.

καί στάσεις. Ἀνάμεσα στούς χριστιανούς φιλοσόφους πού δέν διστάζουν νά ἐπικαλεστοῦν τεκμηριοκρατικές ἀρχές στήριξης τῆς πίστεως τους καί τῶν πεποιθήσεων πού τή συνοδεύουν ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ὁ Ρίτσαρντ Σουίνμπερν, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστός γιά τήν ἐπεξεργασία ἐνός περίτεχνου συσσωρευτικοῦ ἐπιχειρήματος γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, βασισιμένου στή θεωρία πιθανοτήτων καί σέ ἐπιμέρους ἐπαγωγικές συναγωγές σέ ἐξηγήσεις παρατηρησιακῶν δεδομένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας μέσα σέ αὐτόν.²⁷ Ὁ Σουίνμπερν θεωρεῖ πῶς ἡ πίστη ὅπωςδήποτε περιλαμβάνει καί ἐμπιστοσύνη στόν θεϊκό Λόγο, ἀλλά προσπαθεῖ νά δείξει καί ὅτι ξεκινώντας κανεῖς ἀπό μιά μᾶλλον ἀσθενή πεποίθηση γιά τήν ὑπεροχή τῆς ἀλήθειας ἐνός συγκεκριμένου δόγματος μπορεῖ νά τήν ἐνισχύσει καί νά τή διευρύνει στόν δρόμο μιᾶς θρησκευτικῆς ἀναζήτησης πού ἐπικουρεῖται ἀπό τήν ὀρθολογική πιθανοκρατική σκέψη.²⁸ Ἡ σημασία τήν ὁποία ἀποδίδει σέ αὐτή τή σκέψη φαίνεται ἀπό τή σαφή του διαβεβαίωση πῶς,

²⁷ Βλ. τήν κριτική παρουσίαση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σουίνμπερν στό Φίλιππου, «Ἀναλυτικά ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ», ὁ.π., σ. 224-246, 300-318.

²⁸ Βλ. τίς θέσεις τοῦ Σουίνμπερν, ὁ ὁποῖος παραπέμπει συχνά καί σέ τοποθετήσεις καί ἐπιχειρήματα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, στό τελευταῖο ἔργο τῆς τριλογίας του, τό *The Coherence of Theism, the Existence of God*, καί στό *Faith and Reason*, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1977, 1979, 1981, νέες ἐκδόσεις 2016, 2005, 2004. Παρόλο πού ὁ Σουίνμπερν, ἐγκαταλείποντας τήν Ἀγγλικανική Ἐκκλησία, μεταστράφηκε στήν Ὀρθοδοξία, ἐντούτοις δέν ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή λογοκρατική φιλοσοφική του προσέγγιση καί δέν ἀσχολήθηκε σχεδόν καθόλου μέ τή μυστική, ἀποφατική θεολογία, ἡ ὁποία συνδέεται κατεξοχήν μέ τήν Ὀρθόδοξη παράδοση.

άν συμπεράινα ότι ή ύπαρξη τοῦ Θεοῦ εἶναι κάπως πιθανότερη από τήν άνυπαρξία του, πιθανότατα θά συνεχίζα νά πιστεύω σέ αυτόν. Άν όμως συμπεράινα ότι πιθανότατα δέν ύπάρχει, τότε κατά πάσα πιθανότητα θά έγκατέλειπα καί τή θρησκεία.²⁹

Ώστόσο, άκόμη καί άν θεωρούμε άξιέπαινη τή συγκεκριμένη προσπάθεια άνάπτυξης όρθολογικής έπιχειρηματολογίας για τή στήριξη τοῦ θείσμου, ή μελέτη τής άναπτυσσόμενης συλλογιστικής άποκαλύπτει τήν άδυναμία της νά συμβιβάσει μέ ίκανοποιητικό τρόπο τό λογοκρατικό έμπειριστικό πλαίσιο στό όποιο φαίνεται νά έντάσσεται κατ' άρχήν, μέ ένα σύνολο από δογματικές μεταφυσικές παραδοχές, τήν άλήθεια τών όποίων φιλοδοξεϊ νά καταδείξει ως πιθανή. Η άθείστική έκδοχή τής τεκμηριοκρατίας μάλλον ύπερέχει ως προς τή συνοχή μεταξύ τών έπιστημικών τής κριτηρίων καί τοῦ φυσιοκρατικοῦ κοσμοειδώλου από τό όποιο έμπνέεται.

Μιά έναλλακτική κατεύθυνση υπεράσπισης τής χριστιανικής πίστης, ή όποία μπορεί νά χαρακτηριστεί ως «τρίτος δρόμος» μεταξύ τεκμηριοκρατίας καί φιντεϊσμοῦ, ύποδεικνύεται από τούς έκπροσώπους τοῦ φιλοσοφικοῦ ρεύματος τής μεταρρυθμισμένης γνωσιολογίας, στους όποιους περιλαμβάνονται ό Άλβιν Πλάντινγκα, ό Ούίλλιαμ Άλστον καί ό Νίκολας Ούώλτερστορφ. Σύμφωνα μέ τή συγκεκριμένη γνωσιολογική προσέγγιση, οι κεντρικές πεποιθήσεις τής θρησκευτικής πίστης, καί ειδικότερα ή πεποίθηση για τήν ύπαρξη τοῦ Θεοῦ, μπορούν νά θεωρηθοῦν καταλλήλως

²⁹ Ρίτσαρντ Σουίνμπερν, «Συνέντευξη στόν Στέλιο Βιρβιδάκη», περ. *Cogito* 4 (Φεβρουάριος 2006), σ. 86-89: 89.

βασικές· μέ άλλα λόγια, δέν χρειάζεται νά συναχθοῦν από άλλες προφανέστερες, οι όποιες θά έπρεπε νά άναζητηθοῦν άνάμεσα στις άμεσα στηριζόμενες στην αίσθητηριακή έμπειρία. Η υιοθέτησή τους εἶναι καθ' όλα όρθολογική, όσο καί εκείνων πού παρέχονται από γνωστικές ικανότητες όπως ή αντίληψη, ή μνήμη καί οι λογικές μας δυνάμεις, χωρίς νά προκύπτουν από κάποιες στοιχειωδέστερες. Η παρουσία τους στη σκέψη μας μπορεί νά έξηγηθεϊ από τόν μηχανισμό μιάς αίσθησης θεότητας (*sensus divinitatis*), μέ τήν όποία μās έχει προικίσει ό Δημιουργός, έγγυητής καί τής άλήθειάς τους.³⁰

Έτσι, προτείνεται ή έγκατάλειψη τής κλασικής έμπειριστικής θεμελιοκρατίας καί τής τεκμηριοκρατίας, έφόσον ή τελευταία άκολουθεϊ τήν πρώτη. Ώστόσο, θά ήταν μάλλον όρθότερο νά ποῦμε πώς έχουμε νά κάνουμε μέ κάποια διευρυμένη έννοια θεμελίωσης. Όπως παρατηρεϊ ό Τζόν Μπίσοπ, πρόκειται για επέκταση τής όρθολογικής, έμπειριστικής καί τεκμηριωτικής πρακτικής, ώστε νά περιλαμβάνει, ως βασικές καί άξιόπιστες, έπιπρόσθετες πεποιθήσεις, έκτός από εκείνες τις όποιες φιλόσοφοι όπως

³⁰ Βλ. τή συλλογή κειμένων στό Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff (έπιμ.), *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, University of Notre Dame Press, Νοτρ Ντέμ, 1983· William Alston, *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Cornell University Press, Ίθακα, Λονδίνο, 1991· Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief*, Oxford University Press, Όξφόρδη 2000. Για μία κριτική παρουσίαση καί συζήτηση αυτών τών θέσεων, ιδιαίτερα τών Πλάντινγκα καί Άλστον, βλ. Πέγκυ Βουτσινά, Μιχάλης Φιλίππου, «Μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία: Η φιλοσοφία καί ή θεολογία της», στό Βιρβιδάκης, Φιλίππου, *Έπιχειρήματα για τήν ύπαρξη τοῦ Θεοῦ*, ό.π., σ. 319-369.

ὁ Λόκ καὶ ὁ Χιούμ ἀναγνώριζαν ὡς θεμελιακές.³¹ Βέβαια, ἀκόμη καὶ ἂν ἀναγνωριστεῖ ὁ ὀρθολογικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς προσπάθειας δικαιολόγησής τῆς πίστεως, μπορεῖ νὰ προβληθοῦν ἐνστάσεις γιὰ τὴ χρήση τῆς ἔκφρασης «εὐρεία τεκμηριοκρατία» ἀπὸ τὸν Μπίσοπ, ἐπειδὴ ἡ ἐγγύηση τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται ὁ Πλάντινγκα νοεῖται ἐξτερναλιστικά, δηλαδή τὸ ὑποκείμενο πού υἱοθετεῖ τίς ἐπίμαχες πεποιθήσεις δέν ἔχει γνωστική πρόσβαση στὸν μηχανισμό ἀπόκτησης καὶ τοὺς παράγοντες ἐγγύησής τους.³² Ἀντίθετα, ἡ ἐννοια τῆς προφάνειας τῶν τεκμηρίων συνήθως συνδέεται μὲ μιά ἰντερναλιστική σύλληψη τῶν δοξικῶν καταστάσεων τοῦ νοῦ καὶ τῆς δικαιολόγησής τους.

Σοβαρότερες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία ἀνακύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονός πὺς δέν ὑφίσταται κάποιον ἀνεξάρτητο ὀρθολογικὸ ἔρεισμα γιὰ τὴν πειστικότητα τῶν ἰδίων τῶν πεποιθήσεων πού θεωροῦνται καταλλήλως βασικές, ἐφόσον κάποιος ἀμφιβάλλει σοβαρὰ γιὰ αὐτές καὶ δέν εἶναι ἤδη διατεθειμένος νὰ πιστέψει ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεός ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ διασφαλίζεται ἡ φερεγγυότητά τους. Καὶ ὁ Πλάντινγκα ἀναγνωρίζει πὺς οἱ πεποιθήσεις αὐτές εἶναι τελικά δικαιολογημένες, μόνο ἐάν ὄντως ἀληθεύει τὸ ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει. Ἡ ἀναπόδεικτη ὁμως ἀποδοχὴ τῆς ὑποτιθέμενης ἐξτερναλιστικῆς ἐγγύησης τῆς αἴσθησής τῆς θεότητας θά συνιστοῦσε λήψη τοῦ

³¹ Βλ. John Bishop, *Believing by Faith: An Essay in the Epistemology and Ethics of Religious Belief*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 2007, σ. 86-87, σμ.

³² Βλ. Βουτσινᾶ, Φιλίππου, «Μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία: Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία τῆς», ὁ.π., σ. 348-349 κ.έ.

ζητουμένου. Ὅποτε, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ κυκλικότητα στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἴσως ἀπαιτεῖται ἡ ἐπιστροφή σὲ μιά φιντεϊστική δέσμευση, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὴ ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀναλυτικῆς φιλοσοφικῆς συνηγορίας ὑπὲρ τῆς ὀρθολογικότητας τῆς θρησκευτικῆς πίστεως πού δέν παρουσιάζεται σάν κάποιον «ἄλμα στὸ σκοτάδι».³³ Σὲ κάθε περίπτωση, συνειδητοποιοῦμε πὺς χρειάζεται νὰ ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα τίς ἠθικές ὑποδηλώσεις τοῦ φιντεϊσμοῦ στίς διάφορες παραλλαγές του.

5. Σὲ ἀναζήτηση ἑνὸς πειστικοῦ μετριοπαθοῦς φιντεϊσμοῦ

Εἶναι γενικά παραδεκτό πὺς τὰ παραδοσιακά ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ στηρίξη τοῦ θείσμου πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ θεολόγους καὶ φιλοσόφους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα καὶ στὴ διάρκεια τῶν Νεότερων Χρόνων καὶ οἱ σύγχρονες προσπάθειες ἀνασυγκρότησής καὶ συμπλήρωσής τους δέν καταλήγουν σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Θά ἦταν πολὺ δύσκολο τέτοια ἐπιχειρήματα νὰ μεταστρέψουν στὴν πίστη κάποιον πού ἐνστερνίζεται τίς βασικές παραδοχές τοῦ εὐρέως διαδεδομένου στίς δυτικές κοινωνίες ὑλιστικοῦ, φυσιοκρατικοῦ κοσμοειδώλου τῆς ἐποχῆς μας. Ἐνδεχομένως, παρέχουν ἱκανοποιητικὴ διασάφηση καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων δικαιολόγηση τῶν ἐπίμαχων θείστικῶν πεποιθήσεων, σὲ πιστοῦς πού τίς ἔχουν ἤδη υἱοθετήσει.³⁴ Ἄλλωστε, καὶ

³³ Στὸ ἴδιο, καὶ Bishop, *Believing by Faith*, ὁ.π., σ. 96-98.

³⁴ Ὅπως γράφει ὁ Μιχάλης Φιλίππου («Ἀναλυτικά ἐπιχειρήματα

ή μελέτη τῆς ιστορίας τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, φαίνεται νά ἐπιβεβαιώνει τήν αἴσθηση πώς, ἀκόμη καί ἂν ἡ πίστη πού ἐπιζητᾶ τή διανοητική κατανόηση (*fides quaerens intellectum*) μπορεῖ νά ὀλοκληρώσει μέ ἐπιτυχία τό ὀρθολογικό ἐγχείρημά της, δέν ἰσχύει τό ἀντίστροφο, γιά τή διάνοια ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν ἀμφιβολία στήν πίστη (*intellectus quaerens fidem*). Εἶναι πολύ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά πιστέψει κανείς πώς ὑπάρχει ὁ Θεός τῆς Βίβλου, ἀλλά καί νά ἀποφασίσει νά μετάσχει σέ μιᾶ θρησκευτική μορφή ζωῆς, μόνο ἐπειδή πείθεται ἀπό κάποια φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα.³⁵

Ἄπό τήν ἄλλη πλευρά, παρά τή μεγάλη ἀπήχηση τῆς πρόσφατης πολεμικῆς κατά τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀπό τούς ἐκφραστῆς ἑνός νέου ἀθεϊστικοῦ ρεύματος, στό ἐπίπεδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ δέν ἀναδεικνύεται κάποιος πρωτότυπος καί ἀκαταμάχητος λόγος πού νά συνεπάγεται τόν κλονισμό τῶν βαθύτερων ἐρεισμάτων τῶν πεποιθήσεων τῶν πιστῶν. Θά μπορούσε, σέ τελική ἀνάλυση, νά διαπιστωθεῖ ἰσοσθένεια, ἐν πολλοῖς παραδοσιακῶν λόγων, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦνται, σέ νέες διατυπώσεις, ὑπέρ καί κατά τῶν ἀντιπαρατιθέμενων κοσμοειδώλων.³⁶

γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ», ὁ.π., σ. 290): «Ἀποκάλυψη καί λατρευτική συμμετοχή συνιστοῦν ἐναλλακτικούς καί πύο σίγουρους δρόμους πρὸς τή θρησκευτική πίστη, γιά τήν ὁποία ὁ φιλοσοφικός λόγος μπορεῖ νά ἀποτελέσει μόνο συμπληρωματικό ἔρεισμα».

³⁵ Βλ. καί τίς σχετικές ἀναλύσεις στό Jacques Bouveresse, *Peut-on ne pas croire?*, Agone, Μασσαλία 2007.

³⁶ Γιά μιᾶ πρώτη ἀναφορά στίς ἀδυναμίες καί στά προβλήματα τῆς σκέψης τῶν νέων ἀθεϊστῶν, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Ἐκφάνσεις τοῦ

Σέ ἰσοσθένεια λόγων θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ἀποδοθεῖ καί ἡ ἀδυναμία μας νά ἀποφανθοῦμε γιά τήν κατίσχυση τῶν ἐπιχειρημάτων ὑπέρ τῶν γνωσιολογικῶν ἐπιφυλάξεων ἀπέναντι στίς πεποιθήσεις τίς ὁποῖες ὑπαγορεύει ἡ θρησκευτική πίστη, ἢ, ἀντίθετα, γιά τήν ἐπικράτηση ἐκείνων πού συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς ὑπαρξιακῆς δέσμευσης σέ μιᾶ τέτοια πίστη καί τῆς συνακόλουθης ἀποδοχῆς τῶν κατά τά ἄλλα ἀστήρικτων δογματικῶν πεποιθήσεων μέσω αὐτῆς τῆς δέσμευσης.³⁷ Πρόκειται γιά δύο ἀσύμμετρες ἀφετηριακές στάσεις, πού δέν ἐκφράζουν ἀπλῶς ἀντίθετες ἀντιλήψεις τοῦ ἐπιστημικοῦ ἤθους, ἀλλά ἀντανανκλοῦν καί ὑπόρρητες παραδοχές γιά τήν ἀξία καί τό πιθανό κόστος τῆς προτεινόμενης δοξικῆς διακινδύνευσης καί γιά τό μεταφυσικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐντάσσεται καί ἐρμηνεύεται ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη.

Σέ αὐτό τό σημεῖο μπορούμε νά ἀναλογιστοῦμε καί πάλι τά ἐλαττώματα τῆς αὐστηρῆς τεκμηριοκρατικῆς ἠθικῆς τῆς πεποιθήσεως. Ἡ ἠθική αὐτή, τήν ὁποία συνοψίζει ὁ Κλίφορντ, ἐπιβάλλοντας ἀρχές αὐτοπεριορισμοῦ τῆς νοητικῆς μας δραστηριότητας, παραγνωρίζει τίς ἀπαιτήσεις τοῦ βουλευτικοῦ καί τοῦ θυμικοῦ μέρους τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καί περιορίζει τήν ἐξερεύνηση τῶν δυνατοτήτων τῆς πίστεως, ἀποκλείοντας ἔτσι μιᾶ σημαντική ὁδὸ νοηματοδότησης τοῦ βίου. Ταυτόχρονα, κατανοοῦμε πώς εἶναι

σύγχρονου ἀθεϊσμοῦ καί ὁ ἀντίλογος τῆς πνευματικότητας», περ. *Σύναξη* 112 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2009), σ. 70-82, καί Ντέιβιντ Μπέντλεϋ Χάρτ, *Οἱ αὐταπάτες τῶν ἀθεϊστῶν. Ἡ χριστιανική ἐπανάσταση καί οἱ σύγχρονοι ἐχθροί της*, ἐπίμετρο Στ. Ζουμπουλάκης, Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2017.

³⁷ Βλ. Bishop, *Believing by Faith*, ὁ.π., σ. 206-207 κ.έ.

αναγκαῖος ὁ ἔλεγχος ὀρισμένων ἀκραίων ἐκφάνσεων τῆς φιντεϊστικῆς θέλησης γιά πίστη, τήν ὁποία ὑπεραστίζεται ὁ Τζέιμς. Ἡ ἀπροϋπόθετη ἐνθάρρυνση τοῦ νοῦ νά ὑποταχθεῖ στούς «λόγους τῆς καρδιάς» καί νά τολμήσει ὄχι μόνο νά ὑπερβεῖ τά ἀνεπαρκῆ γιά τήν ἔλλογη πίστη διαθέσιμα τεκμήρια, τίς ἐμπειρικές ἐνδείξεις καί τίς ἀτελέσφορες θεωρητικές ἀποδείξεις, ἀλλά καί νά ἀπορρίψει τήν ἐτυμηγορία τους, ὅταν αὐτή εἶναι ἀρνητική γιά τήν πίστη, εἶναι πολύ πιθανό νά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τήν πραγματικότητα καί νά μᾶς παγιδεύσει σέ αὐταπάτες καί ψευδαισθήσεις.³⁸ Ἔτσι, νιώθουμε τήν ἀνάγκη νά ἀναζητήσουμε μιά ἐνδιάμεση ἀναστοχαστική ἀντίληψη, ἡ ὁποία θά μᾶς ἀπέτρεπε, ἀφενός, ἀπό τήν καθήλωση στόν διαρκή σκεπτικιστικό δισταγμό λόγῳ ἐλλείψεως τεκμηρίων, ἀφετέρου δέν θά μᾶς παρωθοῦσε σέ κάποιο παράλογο ἄλμα πίστεως πού θά περιφρονοῦσε τελείως τίς ὁποιοσδήποτε ἐνδείξεις καί θά συναρτοῦσε τή δικαιολόγηση κάποιων πεποιθήσεων μόνο ἀπό τήν ποιότητα τοῦ πάθους τό ὁποῖο μᾶς παρακινεῖ νά τίς δεχτοῦμε ὡς ἀληθεῖς ἢ ἔστω ὡς πιθανές.³⁹

³⁸ Θά μπορούσαμε ἔτσι νά κάνουμε λόγο ὄχι μόνο γιά ὑπερτεκμηριακό (supra-evidentialist) ἀλλά καί γιά ἀντι-τεκμηριακό (counter-evidentialist) φιντεϊσμό.

³⁹ Γιά μιά διεισδυτική φιλοσοφική κριτική τῆς θετικῆς ἀποτίμησης μᾶς τέτοιας πίστεως («δυνάμει τοῦ παραλόγου») ἀπό τόν Κίρκεγκωρ, βλ. τά σχετικά ἄρθρα τοῦ Robert Adams, «Kierkegaard's Arguments Against Objective Reasoning in Religion» καί «The Leap of Faith», στή συλλογή κειμένων του *The Virtue of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*, Oxford University Press, Νέα Ὑόρκη, Ὁξφόρδη 1987, σ. 25-41, 42-50.

Σέ αὐτή τήν κατεύθυνση ἐγγράφεται ἡ ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση ἑνός μετριοπαθοῦς φιντεϊσμοῦ τήν ὁποία ἐπεξεργάζεται ὁ Τζόν Μπίσοπ. Σύμφωνα μέ τήν ἀνάλυσή του, ἐκεῖνο τό ὁποῖο πρέπει νά τονιστεῖ πρωτίστως εἶναι ἡ πρακτική λειτουργία τῶν πεποιθήσεων τίς ὁποῖες υἱοθετοῦμε διά τῆς πίστεως.⁴⁰ Οἱ πεποισθήσεις αὐτές, γιά παράδειγμα, γιά τήν ἀγαπητική φύση τοῦ Θεοῦ, γιά τήν ἐνσάρκωση τοῦ Υἱοῦ καί τή σωτηριολογική Του παρέμβαση στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἢ γιά τίς θεϊκές ἐντολές, συμβάλλουν στή διαμόρφωση τρόπων ζωῆς, μᾶς κατευθύνουν οὐσιωδῶς καί παρέχουν προκειμένες τῶν πρακτικῶν μας συλλογισμῶν γιά τή λήψη σημαντικῶν ἀποφάσεων. Ὡς ἐκ τούτου, δέν θά ἐπιδιώξουμε τή στήριξή τους κυρίως σέ γνωστικά ἀσφαλῆ ἐπιμέρους τεκμήρια, ἀλλά θά τίς ἐντάξουμε σέ ἕνα συνεκτικό σύνολο δυναμικῶν δοξικῶν στοιχείων καί θά τίς ἀποτιμήσουμε μέ ἀναφορά στήν ἐπίδρασή τους στή γενικότερη εὐδοκίμηση τῶν ὑποκειμένων πού τίς ἐρμηνεύουν καί τίς ἐφαρμόζουν στή ζωή τους μέσα σέ ἕνα πλαίσιο ἀναπτυσσόμενων διαπροσωπικῶν σχέσεων.

Ἀξίζει νά παρατηρήσουμε πῶς ὁ Μπίσοπ ἐγκαταλείπει τό κλασικό θεμελιοκρατικό πρότυπο στό ὁποῖο βασίζεται ἡ τεκμηριοκρατία, καί παίρνει ἀποστάσεις καί ἀπό τίς παραδοχές τῆς μεταρρυθμισμένης γνωσιολογίας, προκρίνοντας ἕνα συνεκτικιστικό φιντεϊστικό μοντέλο μέ βιωματικό περιεχόμενο, τό ὁποῖο τελικά ἀξιολογεῖται βάσει τοῦ πρακτικοῦ

⁴⁰ Βλ. Bishop, *Believing by Faith*, ὁ.π. Ἡ συζήτηση πού ἀκολουθεῖ βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στήν κριτική ἀξιολόγηση τῆς κεντρικῆς ἰδέας τῆς θεώρησης τοῦ Μπίσοπ.

του αντίκρισματος. Γι' αυτό και οι αναγκαίοι όροι για τήν έγκριση πεποιθήσεων πού υιοθετούνται διά τής πίστεως, στους όποιους αναφέρεται, περιλαμβάνουν ήθικά κριτήρια. Έτσι, ό Μπίσοπ διατυπώνει τή θέση του ως εξής:

Όταν π είναι μιά πρόταση τοῦ είδους τῶν προτάσεων πού θεωροῦνται ἀληθεῖς στό πλαίσιο τῆς θεϊστικῆς πίστεως, ἐπιτρέπεται νά θεωρεῖ κανεῖς τήν π ἀληθῆ μέ τήν πλήρη βαρύτητά της στούς πρακτικούς του συλλογισμούς, ἐνῶ κρίνει σωστά ὅτι ἡ ἀλήθεια τῆς π δέν ὑποστηρίζεται ἐπαρκῶς ἀπό ὅλα τά διαθέσιμα τεκμήρια, ἄν καί μόνον ἄν

- 1) τό ἐρώτημα ἄν ἰσχύει ὅτι ἡ π τοῦ παρουσιάζεται ως γνήσια ἐπιλογή καί
- 2) τό ἐρώτημα ἄν ἰσχύει ὅτι ἡ π εἶναι οὐσιωδῶς τεκμηριακά μή ἀποφασισιμῆ καί
- 3) ἡ παρακίνησή του γιά νά ἐκλάβει τήν π ὡς ἀληθῆ, ἡ ὅποια δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τεκμήρια, εἶναι ἠθικά ἀποδεκτοῦ τύπου καί
- 4) ἡ ἀλήθεια τῆς π συμφωνεῖ μέ τήν ὀρθή ἠθική.⁴¹

Δέν θά ὑπεισέλθουμε στή λεπτομερῆ ἀποσαφήνιση τῶν διαφόρων ἐννοιῶν οἱ ὁποῖες συγκροτοῦν τό πλαίσιο γιά τόν προσδιορισμό τῶν κατάλληλων προϋποθέσεων τῆς προτεινόμενης, ἠθικῆς ἀντιμετώπισης τῶν πεποιθήσεων. Καί ἡ προσεκτική καί ἐκτενῆς ἀνάλυση τοῦ Μπίσοπ δέν ἐπιχειρεῖ νά καλύψει πλήρως τή σημασία τοῦ «ἠθικά ἀποδεκτοῦ» χαρακτήρα τῆς παρακίνησης νά πιστέψει κανεῖς κάποια

⁴¹ Στό ἴδιο, σ. 165 κ.έ.

πρόταση π, οὔτε περιγράφει τό ἀκριβές περιεχόμενο τῆς «ὀρθῆς ἠθικῆς» μέ τήν ὁποία ὀφείλει νά συμμορφώνεται ἡ ἀλήθεια τῆς π. Ὡστόσο, ἀρκεῖ νά ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ συγκεκριμένοι ὅροι ἀξιολόγησης τῶν πεποιθήσεων ἐπιβάλλουν τόν σεβασμό εὐρέως ἀναγνωρίσιμων ἠθικῶν ἀρχῶν. Ὅποτε, πρέπει νά ἀποκλειστοῦν μορφές πίστεως καί πεποιθήσεων πού θά ὑπαγόρευαν τήν καταπάτηση βασικῶν δικαιωμάτων – ἀκόμη καί ἄν παραμένει ἀνοιχτό τό ζήτημα τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θεώρηση, ἡ ἐπιστημική διακινδύνευση τήν ὁποία ἀπαιτεῖ τό τόλμημα τῆς πίστεως δέν ἐπιτρέπει τήν κερκεγκωριανή θρησκευτική «ἀναστολή τῆς ἠθικῆς». Έτσι, στόν ἀναγκαῖο ἀναστοχαστικό ἠθικό ἔλεγχο, δέν θά ἄντεχε ὁποιαδήποτε «τυφλή» πίστη σέ θεϊκές ἐντολές πού προστάζουν τήν ἀναίτια θυσία ἐνός ἀγαπημένου μας προσώπου ἢ τήν ἐξόντωση ἀθῶων ἀτόμων ἢ τή διεξαγωγή ἐνός ἐπιθετικοῦ ἱεροῦ πολέμου ἐναντίον ἐκείνων πού χαρακτηρίζονται αἰρετικοί ἢ ἄθεοι, ἀλλά δέν προσπαθοῦν νά ἐπιβάλουν τίς δικές τους ἀντιλήψεις.⁴²

Κατά αὐτόν τόν τρόπο, ἐπιτυγχάνεται ἡ ὀργανική σύνδεση ἢ καί ὁ συγκερασμός τῆς ἐπιστημικῆς στόχευσης τῶν ἐπίμαχων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων μέ τήν ὑπαρξιακή λειτουργία τῆς πίστεως, χωρίς ὅμως νά τίθεται σέ ἀμφισβήτηση ἕνα εὐρύτερο ἀξιακό πλαίσιο ἀπό τό ὁποῖο ἀπορρέουν βασικές, ἠθικές κανονιστικές ἀρχές. Τά συγκροτητικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ ἀξιακοῦ πλαισίου

⁴² Πρβλ. καί Βουτσινᾶ, Φίλιππου, «Μεταρρυθμισμένη γνωσιολογία: Ἡ φιλοσοφία καί ἡ θεολογία της», ὁ.π., σ. 366-369.

καί ἡ ἀπόβλεψη τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν πού τό διέπουν ἀνταποκρίνονται σέ ἀντιλήψεις τοῦ εὖ ζῆν καί τῶν ὑποχρεώσεών μας ἀπέναντι στούς συνανθρώπους μας οἱ ὁποῖες φαίνεται νά μὴ συνάγονται ἀπό τό φυσιοκρατικό κοσμοεἶδωλο τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης. Γι' αὐτό θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε πῶς ἡ δικαιολόγηση καί τῶν ἴδιων τῶν ἀξιολογικῶν καί τῶν ἠθικῶν κανονιστικῶν πεποιθήσεων δέν συμμορφώνεται μέ τίς ἐπιταγές τῆς αὐστηρῆς τεκμηριοκρατίας, ἀλλά ἐδράζεται σέ μιά οἰονομική φιντεϊστική δέσμευση.⁴³ Σέ κάθε περίπτωση, ἡ ἠθική τῆς πίστεως ἐντάσσεται σέ μιά ὀλιστική ἠθική θεώρηση ἡ ὁποία ἀποβλέπει στήν ἀμοιβαία, δυναμική ἐναρμόνιση τῶν νοητικῶν, τῶν βουλευτικῶν καί τῶν θυμικῶν συνιστωσῶν τοῦ προσανατολισμοῦ μας μέσα στόν φυσικό κόσμο καί ἐνδεχομένως καί πέρα ἀπό αὐτόν.

6. Ἡ πίστη ὡς ἀρετή. Ἐρωτήματα γιά περαιτέρω διερεύνηση

Ἐδῶ, ἡ συζήτησή μας θά μπορούσε νά στραφεῖ στήν ἀρετολογική θεώρηση τῆς πίστεως. Ἐχουμε νά κάνουμε μέ μιά διανοητική ἀρετή, ἡ ὁποία ὅμως παρακινεῖ, κατευθύνει καί στηρίζει τή σκέψη καί τήν πράξη σέ ὅλες τους τίς ἐκδηλώσεις. Ὁ μετριοπαθῆς φιντεϊσμός, τόν ὁποῖο, ἀκολου-

⁴³ Βλ. γιά παράδειγμα τήν ἔννοια τῆς θρησκείας χωρίς Θεό τήν ὁποία ἀναπτύσσει ὁ Ronald Dworkin στό *Θρησκεία χωρίς Θεό*, μτφρ. Στ. Βιρβιδάκης, Πατάκης, Ἀθήνα 2019, καί τό ἐπίμετρο τοῦ μεταφραστή «Ἡ ἀναγνώριση τῆς πραγματικότητας τῶν ἀξιών ὡς ἡ κεντρική ἰδέα μιᾶς θρησκείας χωρίς Θεό», σ. 161-183.

θώντας τόν Μπίσοπ, ἐπιχειρήσαμε νά σκιαγραφήσουμε, θά ἐρμηνεύταν ἔτσι ὡς ἔκφραση μιᾶς ἀριστοτελικῆς ἀντιλήψης μεσότητας, ἐντοπιζόμενης μεταξύ τῆς ἐλλείψεως πού φαίνεται νά χαρακτηρίζει τήν τεκμηριοκρατική διανοητική συγκράτηση καί τῆς ὑπερβολῆς πού ἐμφανίζεται μέσα ἀπό τό πάθος μιᾶς παράλογης πίστεως. Ἡ μεσότητα αὐτή ἐπιτυγχάνεται ὅταν, γιά νά παραφράσουμε τόν Ἀριστοτέλη, γνωρίζει κανείς, ὄχι μόνο τί ἀλλά καί πῶς καί πότε καί σέ ποιόν βαθμό νά πιστεῦει.⁴⁴ Καί ἀπαραίτητη γιά τόν προσδιορισμό καί τήν πραγμάτωσή της εἶναι ἡ συνδρομή τῆς διανοητικῆς ἀρετῆς τῆς φρονήσεως.⁴⁵

Ὡστόσο, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πῶς ἡ θρησκευτική πίστη (μαζί μέ τήν ἐλπίδα καί τήν ἀγάπη) ἀνήκει στίς θεολογικές ἀρετές γιά τίς ὁποῖες εἶναι μᾶλλον ἐσφαλμένη ἡ προσπάθεια ἀναζήτησης τῆς μεσότητας (μέ τήν ἀποφυγή ὑπερβολῆς καί ἐλλείψεως).⁴⁶ Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ σχήματος φαίνεται νά ἀξιοποιεῖται σιωπηρά περισσότερο ἀπό στοχαστές οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν τήν ἀξιολόγηση συγκεκριμένων μεταφυσικῶν πεποιθήσεων, ὅπως ἡ πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, ὑπό τό πρίσμα τῆς

⁴⁴ «Τό δ' ὅ καί ὅσον καί ὅτε καί οὐ ἔνεκα καί ὡς» (*Ἠθικά Νικομάχεια* 1109a28).

⁴⁵ Ἀνάλογη τῆς ἀρετῆς τῆς φρονήσεως στή χριστιανική θεολογική παράδοση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ διάκρισις, στήν ὁποία ὅμως θά δίσταζε κανείς νά ἀποδώσει σημαντικότερο ρόλο ἀπό τήν ἴδια τήν πίστη, τήν ὁποία θά περιμέναμε νά ρυθμίσει.

⁴⁶ Βλ. καί προηγούμενη σημείωση. Γιά μιά ἀνάλυση τῆς σημασίας τῆς πίστεως ὡς θεολογικῆς ἀρετῆς ἀπό μιά χριστιανική σκοπιά, βλ. Robert Adams, «The Virtue of Faith», στό *The Virtue of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*, ὁ.π., σ. 9-24.

τεκμηριοκρατικής όπτικῆς, άποσυνδένότας τες κατ' άρχήν άπό τή βουλητική παρακίνηση καί τή θυμική στήριξη. Έτσι, σύμφωνα μέ τήν προσεκτική όρθολογική άνάλυση τῆς πίστης ώς άρετῆς πού διαφοροποιεΐται άπό τή θεωρητική πεποιθήση, άπό τόν Άντονυ Κέννου, ἡ μεσότητα ίσως προσεγγΐζει περισσότερο μιά άγνωστικιστική στάση, ένώ καί ό θεΐσμός καί ό άθεΐσμός παρουσιάζονται νά σφάλουν στην κατεύθυνση τῆς δογματικῆς εύπιστίας (άντίστοιχα μέσα άπό τή θετική ἢ άρνητική τους δέσμευση). Βέβαια, ό Κέννου άναγνωρίζει πώς καί ἡ άγνωστικιστική έπιλογή μπορεί νά κατηγορηθεΐ πώς σφάλει στην κατεύθυνση τῆς έλλείψεως μέ τήν άρνηση τῆς δέσμευσης, ακριβώς σέ ένα ζήτημα, όπου, σύμφωνα μέ τίς έπιστημάνσεις του Τζέιμς, ἡ δέσμευση είναι αναπόφευκτη. Ό ίδιος τελικά παρουσιάζει τόν άγνωστικισμό του ώς μιά ένδεχομενική θέση – ἡ όποία θά μπορούσε νά μεταβληθεΐ, γιατί ἡ έρμηνεία του ώς αναγκαίας θεώρησης ύπαγορευόμενης άπό κάποια άνυπέμβλητα όρια του ανθρώπινου νοῦ δέν φαίνεται νά ύποστηρίζεται άπό ισχυρά έπιχειρήματα.⁴⁷

Υπάρχουν ακόμη πολλά έρωτήματα μέ τά όποία δέν μπορούμε νά άσχοληθοῦμε στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς σύντομης έργασίας. Αὐτά άφοροῦν, μεταξύ άλλων, τό ακριβές περιεχόμενο τῶν πεποιθήσεων πού υιοθετοῦνται τελικά μέσω τῆς πίστης· τήν πιθανή άντιρρεαλιστική ἢ

⁴⁷ Βλ. Anthony Kenny, *Faith and Reason*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, Όξφόρδη 1983, σ. 86-89. Για μιά πιο πρόσφατη άγνωστικιστική τοποθέτηση, πρβλ. Garry Gutting, *Talking God. Philosophers on Belief*, W. W. Norton and Company, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2017, σ. 203-213.

μεταφορική τους κατανόηση· τούς διαφορετικούς τρόπους καί τά στάδια ἢ τίς «διαβαθμίσεις» τῆς διαμόρφωσης τῶν πεποιθήσεων, άπό μιά άπλή πρώτη, οίονει ύποθετική άποδοχή μέχρι τήν πλήρη υιοθέτηση, καί, τό κυριότερο, τόν βαθμό πραγματικοῦ έλέγχου τῆς θέλησης σέ αὐτή τή διαδικασία· τήν προσέγγιση τῶν διαθέσιμων τεκμηρίων καί τήν εκτίμηση τῆς βαρύτητας ἢ του άποφασιστικοῦ τους χαρακτήρα· τήν έννοια τῆς θρησκευτικῆς έμπειρίας καί μαρτυρίας καί τίς μορφές έμπιστοσύνης σέ αὐτές· τέλος, τήν επίδραση τῶν κοινωνικῶν παραγόντων, πού διαμορφώνουν «χώρους» καί μορφές πρόσληψης θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σέ διαφορετικές ιστορικές περιόδους.⁴⁸ Ἡ διερεύνηση αὐτῶν τῶν έρωτημάτων καί του φάσματος τῶν δυνατῶν άπαντήσεων θά μπορούσε ίσως νά συμβάλει στην καλύτερη έπεξεργασία τῆς ἠθικῆς τῆς πίστης, στό πνεῦμα του μετριοπαθοῦς φιντεΐσμου στόν όποιο άναφερθήκαμε. Ἡ έναλλακτική έπιλογή τῶν συνεπῶν τεκμηριοκρατῶν παραμένει μάλλον κάποια εκδοχή άγνωστικισμού.

⁴⁸ Σχετικά μέ αὐτά τά θέματα, βλ. μεταξύ άλλων: Shagan, *The Birth of Modern Belief*, ό.π., σ. 282-293· Gianni Vattimo, *Belief*, μτφρ. L. D'Isanto, D. Webb, Stanford University Press, Στάνφορντ 1999, καί του ίδιου *A Farewell to Truth*, μτφρ. W. McCuaig, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2011, σ. 47-88· Gutting, *Talking God*, ό.π.· Laura Frances Callahan, Timothy O'Connor (έπιμ.), *Religious Faith and Intellectual Virtue*, Oxford University Press, Όξφόρδη, 2014.

Μιχάλης Φιλίππου

Βούληση και θρησκευτική πίστη

Στή σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία τῆς θρησκείας, τό ἐνδιαφέρον εἶχε τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα στραφεῖ στή μελέτη τῆς ὀρθολογικότητας καί στούς τρόπους δικαιολόγησής τῆς θρησκευτικῆς πεποιθήσεως.¹ Ἡ θρησκευτική ὁμως δέσμευση καί πίστη δέν ἐξαντλεῖται ἀπλῶς στό προτασιακό τῆς περιεχόμενου, ἤτοι τῆ δογματική διδασκαλία ἢ τό κοσμοεἶδωλο στό ὁποῖο προσχωρεῖ ὁ πιστός. Περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπό γενικές πεποιθήσεις περί τοῦ ἔσχατου θεμελίου τοῦ κόσμου, καί ἰσχυρές συναισθηματικές στάσεις καί βουλευτικούς προσανατολισμούς πού φαίνεται νά ἐπηρεάζουν ἔντονα –συχνά νά καθορίζουν– τίς πεποιθήσεις του. Ἡ ἰσχυρή ἔλξη, ἡ συγκίνηση καί ἡ

¹ Γιά μία ἀρκετά περιεκτική ἐκθεση τῶν προσπαθειῶν δικαιολόγησής τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων (καί εἰδικά τῆς πεποιθήσεως πού ἀφορᾷ τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν) ἀπό σύγχρονους ἀναλυτικούς φιλοσόφους ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά συμβουλευτεῖ τό ἄρθρο μου «Αναλυτικά ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ» στόν συλλογικό τόμο Ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑπαρξή τοῦ Θεοῦ καί ἄλλα δοκίμια ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ἐπιμ. Στέλιος Βιββιδάκης, Μιχάλης Φιλίππου, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2018.

ὑπαρξιακή δόνηση πού σέ πολλούς πιστούς προκαλοῦν οἱ θρησκευτικές διδασκαλίες (τό θυμικό στοιχεῖο τῆς πίστεως) δέν θεωροῦνταν μέχρι πρόσφατα ἀντικείμενο ἄξιο γνωσιολογητικῆς διερεύνησης. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, κατά μία διαδεδομένη νεωτερική ἀποψη, οἱ θυμικές καί βουλευτικές συνιστώσες τῆς πίστεως ὄχι μόνο δέν ἔχουν τίποτα νά συνεισφέρουν στήν τεκμηρίωσή τῆς ἀλλά, ἐπιπρόσθετα, ἡ ἐπίδραση πού συχνά τῆς ἀσκοῦν ἀφήνει ἐκθετη τή θρησκεία στήν κατηγορία τῆς ἀνορθολογικότητας. Ἡ ζωγραφική ἀναπαράσταση ἑνός φανταστικοῦ τοπίου ἀπό τόν Κάσπαρ Νταβίντ Φρήντριχ μπορεῖ νά γεννᾷ στόν θεατή τοῦ πίνακα αἰσθήματα δέους καί ὑψηλοῦ ἀνάλογα σέ ἔνταση μέ αὐτά πού ἕνα πραγματικό τοπίο ὑποβάλλει στόν παρατηρητή του. Δέος καί ὑψηλό μποροῦν νά συνοδεύουν τή θέαση ὅσο καί τήν παρατήρησή. Ἡ θυμική ὁμως ἔνταση, ἂν καί σταθερά συνοδεύει κάθε πράξη αἰσθητικά προσανατολισμένης θέασης, δέν τή μετατρέπει σέ παρατήρησή. Ὁ θεατής τοῦ πίνακα πού παρασυρόμενος ἀπό τό δέος νομίζει ὅτι εἶναι ἀντιμέτωπος μέ ἕνα πραγματικό τοπίο βρίσκεται ἀπλῶς σέ παραίσθηση ἀπό τήν ὁποία ὀφείλει νά συνέλθει. Κατ' ἀναλογία, ἡ ὑπαρξιακή δόνηση καί ἡ συγκίνηση πού συνοδεύει τίς θρησκευτικά προσανατολισμένες συνειδήσεις δέν μπορεῖ νά καταστήσει τό περιεχόμενο τῆς πίστεως ἀληθές. Ἡ πίστη μπορεῖ πράγματι νά εἶναι μείγμα γνωσιακῶν καί θυμικῶν στοιχείων. Ὅμως ὁ γνωσιακός τῆς πυρήνας ὀφείλει, σύμφωνα μέ τή διαδεδομένη τεκμηριοκρατική ἀποψη, νά λογοδοτεῖ, ὅπως συμβαίνει μέ κάθε σύστημα ὀρθολογικῶν πεποιθήσεων, μέ τήν προσκόμιση ἀποδείξεων καί ἐνδείξεων, καί νά διαμορφώνεται ἐπί ποινη ἀνορθολο-

γικότητας ανεξάρτητα από βουλευτικούς επηρεασμούς. Η τεκμηριοκρατική αυτή απαίτηση αφήνει τή θρησκευτική πίστη έκθετη στην κατηγορία της ανορθολογικότητας τήν οποία συχνά όρισμένοι φροϋδικοί έξαπολούν έναντιον της αντιμετωπίζοντάς την ως έκπλήρωση εύσεβων πόθων πού άρνεϊται νά ύπακούσει στά γνωσιοθεωρητικά κελεύσματα τής νεωτερικότητας. Εϊναι όμως ή επέμβαση τής βούλησης στή διαμόρφωση τής θρησκευτικῆς πίστης και ή έντονη θυμική της διάσταση –φαινόμενο αναπόσπαστο από τή θρησκευτική εμπειρία– άσύμβατη μέ τήν ορθολογικότητά της; Σέ ό,τι άκολουθεϊ θά σκιαγραφήσω δύο γενικές ομάδες προσεγγίσεων στή σύγχρονη αναλυτική γνωσιοθεωρία τής θρησκείας, πού έγκαταλείποντας τήν κλασική τεκμηριοκρατική απαίτηση επιχειρούν νά άπαντήσουν στό έρώτημα άρνητικά. Η πρώτη έμπνέεται από τό έργο του Θωμά Άκρινάτη. Η δεύτερη έχει πραγματιστικές καταβολές.

Σύμφωνα μέ τόν Άκρινάτη, οι άλήθειες τής χριστιανικής πίστης δέν επιβάλλονται στή διάνοια από άδιάσειστες παραγωγικές άποδείξεις ούτε από ισχυρά τεκμήρια και ένδείξεις πού άναγνωρίζονται ως τέτοια από όποιοδήποτε στοχάζεται ορθολογικά επί των έπιστημικών του υποχρεώσεων. Άποδείξεις και τεκμήρια δέν εϊναι κατά τόν Άκρινάτη ό μόνος τρόπος μέ τόν όποιο ή διάνοια καταφάσκει ή άποφάσκει, υιοθετεί ή άπορρίπτει τίς ύποθέσεις πού έξετάζει. Στίς περιπτώσεις πού τό άντικείμενο τής διάνοιας δέν διαθέτει έπαρκή παραγωγική θεμελίωση ή ύψηλή πιθανοκρατική στήριξη από ένδείξεις, και έπομένως ή προφάνειά του δέν μπορεί έπαρκώς νά τήν ώθήσει στην

άποδοχή του, ή συγκατάθεση τής διάνοιας μπορεί νά προέλθει επίσης από τήν επενέργεια τής βούλησης. Στην περιοχή τής θρησκευτικῆς πίστης ή βούληση, σύμφωνα μέ τόν Άκρινάτη, παρακινεί τή διάνοια μέ δύο τρόπους: 1) Στρέφοντας τήν προσοχή της σε τεκμήρια πού ή όποια άποδεικτική τους δύναμη μπορεί νά άναγνωριστεί μόνο από εκείνους πού πρόσκεινται ήδη ευνοϊκά προς τόν χριστιανισμό (βλ. *Summa Contra Gentiles*, Βιβλίο I, κεφ. 6.1). Πρόκειται για τεκμήρια πού επιβεβαιώνουν τήν πίστη, αλλά δέν κάνουν ορθολογικά επιβεβλημένα τήν άποδοχή της. Τέτοιου είδους τεκμήρια εϊναι τά θαύματα, οι έκπληρούμενες προφητείες, τό πειστικό κήρυγμα, ή ήθική πρόοδος και μετασχηματισμός των πιστών, ή άρμονία του κόσμου πού λειτουργεί ως σημείο θεϊκής παρουσίας. 2) Προσανατολίζοντας τή διάνοια προς τό άγαθό. Για τόν Άκρινάτη, ή βούληση, σε αντίθεση μέ άλλες δυνάμεις τής ψυχῆς οι όποίες άναζητούν επιμέρους άγαθά (π.χ. ή όραση τό όρατό και ή διάνοια τό άληθές), εϊναι από τή φύση της ροπή προς τό άγαθό καθολικά θεωρούμενο.² Ως δύναμη

² Γράφει ό Άκρινάτης (*Summa Theologiae*, Πα-iiac q.5, a.2): «Η διάνοια του πιστού δίνει τή συγκατάθεσή της στό άντικείμενο τής πίστης, όχι γιατί βλέπει άμεσα τήν άλήθεια σε αυτό, ούτε πάλι γιατί καταφεύγει σε πρώτες αυταπόδεικτες αρχές, αλλά γιατί ή βούλησή του διατάσσει τή διάνοιά του νά συγκατατεθεί. Τώρα, τό ότι ή βούληση παρακινεί τή διάνοια νά συγκατατεθεί, μπορεί νά όφείλεται σε δύο αιτίες. Πρώτον, μέσω τής κατεύθυνσης τής βούλησης προς τό άγαθό, και μέ αυτόν τόν τρόπο, τό νά πιστεύει κανείς εϊναι μία έπανειτή πράξη. Δεύτερον, επειδή ή διάνοια εϊναι πεπεισμένη ότι όφείλει νά έχει πίστη σε αυτό πού λέγεται, άν και τό γεγονός ότι ή διάνοια έχει πειστεί δέν όφείλεται σε άντικειμενικές ένδείξεις. Έτσι εάν ένας προφήτης, ενώ κήρυττε τόν λόγο

συντονιστική όλων τῶν ἄλλων, ἡ βούληση κατευθύνει τίς δυνάμεις αὐτές στήν ἀναζήτηση τοῦ ἀγαθοῦ πού προσιδιάζει στήν καθεμία. Ὅταν ἀντικείμενο τῆς διάνοιας εἶναι ὁ Θεός (ἢ καλύτερα ἡ πρόταση ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει), ἡ βούληση εἶναι ἡ κατεξοχήν ἀρμόδια νά τήν καθοδηγήσει. Ἡ ἀρμοδιότητα τῆς βούλησης νά καθοδηγεῖ τή διάνοια σέ θέματα θρησκευτικῆς πίστεως προκύπτει ἀπό τήν ἐννόηση τῆς βούλησης ὡς δύναμης πού προσανατολίζεται πρὸς τήν ἀγαθότητα καθεαυτήν, σέ συνδυασμό μέ τήν πλατωνικῆς προέλευσης σχολαστικῆ θέση (τήν ὁποία προσυπογράφει καί ὁ Ἀκυινάτης) ὅτι τό ὑπέρτατο ἀγαθό ταυτίζεται μέ τήν ὑπέρτατη ἀλήθεια (ὅπως καί μέ τήν ὑπέρτατη ὠραιότητα).³ Μέ δεδομένο ὅτι ὑπέρτατη ἀλήθεια εἶναι ὁ Θεός, τά πρωτεῖα τῆς βούλησης σέ θέματα θρησκευτικῆς πίστεως μπορεῖ νά κατοχυρωθοῦν μέ τήν ἀκόλουθη γραμμῆ σκέψης:

- 1) Ὁ Θεός ὑπό τήν περιγραφή Του ὡς ὑπέρτατης ἀλήθειας εἶναι ἀντικείμενο τῆς αὐτόνομης διάνοιας.
- 2) Ὁ Θεός ὑπό τήν περιγραφή Του ὡς ὑπέρτατης ἀγαθότητας (καί ὠραιότητας) εἶναι ἀντικείμενο τῆς βούλησης.

τοῦ Θεοῦ, ἐπρόκειτο νά δώσει ἓνα σημεῖο μέ τό νά κάνει ἕναν νεκρό νά ἐπιστρέψει στή ζωή, ἡ διάνοια τοῦ παρατηρητῆ θά πειθόταν ὥστε νά ἀναγνωρίσει καθαρά ὅτι εἶναι ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος δέν ψεύδεται, αὐτός πού ὁμιλεῖ, μολονότι τό γεγονός αὐτό καθεαυτό δέν θά ἦταν ἐνδειξη, καί ἔτσι ἡ οὐσία τῆς πίστεως δέν θά εἶχε ἀφαιρεθεῖ».

³ Στό ἴδιο: «Ἡ πίστη, ἡ ὁποία εἶναι ἓνα δῶρο τῆς χάριτος, προδιαθέτει τόν ἄνθρωπο νά πιστεύει, καθὼς τόν προικίζει μέ μιά συναισθηματικῆ ροπῆ πρὸς τό ἀγαθό. [...] Ἐπομένως, ἡ πίστη πού οἱ δαίμονες ἔχουν δέν εἶναι ἓνα δῶρο τῆς χάριτος, ἀλλά μάλλον ἐξαναγκάζονται νά πιστέψουν μέσω τῆς φυσικῆς διανοητικῆς τους εὐφυΐας».

3) Ἡ διάνοια, τουλάχιστον κάποιων ἀνθρώπων, ἀδυνατεῖ νά συλλάβει τόν Θεό ὑπό τούς ὅρους πού ἀπαιτοῦνται γιά τή σύλληψη τῆς ἀλήθειας (δηλαδή μέ τήν προσκόμιση τεκμηρίων καί ἀποδείξεων).

Ἐπομένως, ἡ διάνοια δέν μπορεῖ αὐτόνομα νά συλλάβει τόν Θεό, καί στόν βαθμό πού καταφάσκει στήν ὑπαρξή Του τό κάνει παρακινούμενη πρὸς τόν Θεό-ἀγαθό ἀπό τή βούληση.

Πρέπει στό σημεῖο αὐτό νά τονίσουμε ὅτι μολονότι ὁ Ἀκυινάτης δέχεται ὅτι ἡ βούληση μπορεῖ μέ ἐπιστημικά νόμιμο τρόπο νά καθοδηγεῖ τή διάνοια στήν περίπτωση πού τό ἀντικείμενο τῆς τελευταίας εἶναι ἡ πρόταση ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει, θά ἀρνοῦνταν ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῆς ἐκτείνεται καί σέ προτάσεις μὴ θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ πρόταση ὅτι ἀπέδωσα καλά σέ μία συνέντευξη γιά ἐργασία. Ἐστω καί ἂν ὅλες οἱ ἐπιθυμητές καταστάσεις πραγμάτων ἐκληφθοῦν μέ διευρυμένη σημασία τοῦ ὅρου «ἀγαθός», ἡ ἀγαθότητα πού περιέχουν εἶναι πεπερασμένη. Ὅμως οἱ καταστάσεις πραγμάτων μέ πεπερασμένη ἀγαθότητα ἐνδέχεται, κατά τόν Ἀκυινάτη νά εἶναι ψευδεῖς, καί οἱ εὐσεβεῖς πόθοι κάθε ἄλλο παρά ἀσφαλεῖς ὁδοί στή γνώση μποροῦν νά θεωρηθοῦν. Ἡ ἐπιστημικῆ δικαιοδοσία τῆς βούλησης περιορίζεται λοιπόν στήν ὑψιστῆ ἀγαθότητα.

Εὐκόλα μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς ὅτι ἡ θεωρία εἶναι ἔκθετη σέ εὐλογες ἀντιρροήσεις. Ἡ διάκριση μερικῆς καί ἀπόλυτης ἀγαθότητας ἐξασφαλίζει βέβαια ἓνα κριτήριο μέ τό ὁποῖο μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου ἡ ἐπέμβαση τῆς βούλησης θά ὀδηγοῦσε στή διαμόρφω-

ση εὐσεβῶν πόθων, δέν μπορεί ὁμως νά ἀποκρούσει τήν ἔνσταση ὅτι ἡ πίστη ἐξακολουθεῖ παρ' ὅλα αὐτά νά εἶναι ἀνορθολογική στόν βαθμό πού ἐκλαμβάνει τήν ὑπαρξή τῆς ὑψιστῆς ἀγαθότητας ὡς δεδομένη. Μὲ βάση τίς διαθέσιμες ἐνδείξεις, ἡ ἐπιθυμία τοῦ πιστοῦ γιά τό ἀγαθό ἐνδέχεται νά εἶναι τόσο μάταιη ὅσο καί ἡ ἐπιθυμία τοῦ Πόνθε ντέ Λεόν γιά τήν πηγῆ τῆς αἰώνιας νεότητος. Ἡ ἐπίκληση τῆς πλατωνικο-σχολαστικῆς θέσης ὅτι τό ἀγαθό ταυτίζεται μέ τόν Θεό δέν ἐπαρκεῖ γιά νά ἀπαντηθεῖ ἡ ἀντίρρηση, ἀφοῦ αὐτό πού ὁ διαλεκτικός ἀντίπαλος τῆς θέσης ἀρνεῖται δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα ἀλλά ἡ πραγματικότητα τῶν μελῶν τῆς.

Μιά ἐνδεχόμενη ἀπάντηση ἐκ μέρους τοῦ Ἀκυινάτη θά ἦταν νά ποῦμε ὅτι ὁ πιστός κατορθώνει νά γεφυρώσει τό χάσμα μεταξύ ἐπιθυμίας καί πραγματικότητας κάνοντας ὑπόρρητα χρήση μιᾶς ἰδιαίτερης ἐκδοχῆς τοῦ ὄντολογικοῦ ἐπιχειρήματος πού τοῦ ἐπιτρέπει νά συλλογιστεῖ ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς ὑψιστῆς ἀγαθότητος καί τήν ταύτισή τῆς μέ τόν Θεό στήν ἀναγκαιότητα, καί ἄρα στήν ὑπαρξή, τοῦ Θεοῦ. Ἐάν ἀντικείμενο τῆς βούλησης εἶναι τό ὑψιστο ἀγαθό, καί τό ὑψιστο ἀγαθό εἶναι μεταφυσικά ἀναγκαῖο, τότε αὐτό πού μέγιστα ἐπιθυμεῖ κανεῖς δέν μπορεί παρά νά ὑπάρχει. Ὡς πρός τό ζήτημα λοιπόν τῆς πίστεως στόν Θεό, ἡ ἐπιθυμία κατά μεταφυσική ἀναγκαιότητα δέν ἀποκλίνει ἀπό τήν πραγματικότητα. Ἡ ἀπάντηση ὡστόσο αὐτή εἶναι διαλεκτικά ἀλυσιτελής καί ἐρμηνευτικά ἀνακριβής. Οἱ ὄντολογικοὶ συλλογισμοὶ βασίζονται σέ μᾶλλον ἀμφίβολες προκείμενες καί ὁ ἴδιος ὁ Ἀκυινάτης, ὅπως εἶναι εὐρέως γνωστό, ἀρνεῖται τή χρησιμότητά τους (*Summa Theologiae*,

Ia, q.2, a.1) στή βάση τῆς ἰδέας ὅτι στήν παρούσα ζωή διαθέτουμε μόνο μία σύνθετη περιγραφική ἔννοια τοῦ Θεοῦ (δηλαδή ἕναν ὀρισμό του) ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει βέβαια τήν ἄδεια νά ὀδηγηθοῦμε στό ὑποθετικό συμπέρασμα ὅτι, ἐάν ὁ Θεός ὑπάρχει, τότε ὑπάρχει ἀναγκαῖα, δέν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ ὁμως νά συναγάγουμε κατηγορηματικά τήν ὑπαρξή του. Ἐπιπλέον, ἐάν ὁ πιστός, προκειμένου νά ἐπιτρέψει στή βούληση νά διαμορφώσει τή θρησκευτική του πίστη, ὀφείλε πρῶτα νά κάνει χρήση τοῦ ὄντολογικοῦ ἐπιχειρήματος, ὁ ρόλος τῆς βούλησης θά ἦταν ἐξηγητικά περιττός, ἀφοῦ ἡ διάνοια θά μπορούσε ἀπό μόνη τῆς νά κατοχυρώσει ἀποδεικτικά τό ἀντικείμενό τῆς. Σέ μία τέτοια περίπτωση, ἡ συνεισφορά τῆς βούλησης σέ αὐτή τή διαδικασία θά ἦταν ἀπλῶς παρακινητική, περιοριζόμενη νά ὠθεῖ τόν πιστό στήν ἀναζήτηση λόγων καί τεκμηρίων. Μία τέτοια ἐρμηνεία εἶναι μακριά ἀπό τίς προθέσεις τοῦ Ἀκυινάτη, ὁ ὁποῖος, παρά τή συμπάθεια πού ἔτρεφε σέ κοσμολογικοῦ τύπου ἐπιχειρήματα, δέν θεωροῦσε τή γνώση ἀποδείξεων ἀναγκαῖα προϋπόθεση τῆς ὀρθολογικότητας τῆς πίστεως. Ὀρθολογική, γιά αὐτόν, εἶναι καί ἡ ἀπλή, καθόλου φιλοσοφικά ἐκλεπτυσμένη, ζωηρή πίστη τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι λοιπόν ἡ ἀκυινατική θεωρία ὑποστηρίξιμη μέ τρόπο πού νά μὴν καταντᾶ μία ἐλάχιστη πρωτότυπη ἐκδοχή τῆς τεκμηριοκρατίας πού ἀπλῶς ἀναγνωρίζει στή βούληση ἕναν μικρό ἐπικουρικό ρόλο; Σύγχρονοι ἀναλυτικοὶ φιλόσοφοι τῆς θρησκείας (ἡ Ἐλεονορ Στάμπ, ὁ Τζέι Γούντ) ἐπιχειροῦν νά ὑποστηρίξουν τήν ἀκυινατική θεωρία ἐγκαταλείποντας τήν παραδοσιακή ἰντερναλιστική

γνωσιοθεωρία τήν ὁποία φαίνεται νά προϋποθέτει ἡ κριτική πού στρέφεται ἐναντίον της.⁴ Σύμφωνα μέ τήν κριτική αὐτή, οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις στίς ὁποῖες ἡ διάνοια καταφάσκει παρακινούμενη, κατά τόν Ἀκκινάτη, ἀπό τήν ἐπιθυμία τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἐπιστημικά ἀδικαιολόγητες, ἀφοῦ οἱ ἐπιθυμίες ἀπό μόνες τους δέν συνιστοῦν λόγους ἀποδοχῆς πεποιθήσεων. Λόγοι γιά μιά τέτοια ἀποδοχή ἐκ μέρους ἐνός ὑποκειμένου ἀποτελοῦν μόνο, ἄς τό ἐπαναλάβουμε, τεκμήρια ἐπί τῆς ἐπάρκειας τῶν ὁποίων τό ὑποκείμενο ἔχει τήν ὑποχρέωση νά ἀποφανθεῖ.

Ἡ ἰδέα, ὡστόσο, μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅσοι βρίσκουν τήν ἀκκινάτικη θέση ἐλκυστική, ὅτι ἀναγκαῖα συνθήκη δικαιολόγησης μᾶς πεποίθησης εἶναι ἡ δυνατότητα ἀξιολόγησης τῶν διαθέσιμων παρατηρήσεων καί λόγων πού τό σκεπτόμενο ὑποκείμενο ἀναγνωρίζει ὡς ἐνδείξεις ἢ ἀποδείξεις ἔχει στή σύγχρονη γνωσιοθεωρία δεχθεῖ τά πυρά τῆς κριτικῆς. Ἀνώτερα θηλαστικά χωρίς τή διανοητική ἐκλέπτυνση νά ἀντιλαμβάνονται καί νά ἀξιολογοῦν ἐνδείξεις φαίνεται πῶς διαθέτουν ἀπλές πεποιθήσεις (γιά παράδειγμα, πεποιθήσεις πού ἀφοροῦν τό περιβάλλον τους). Τό νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι καμία ἀπό τίς πεποιθήσεις τους δέν δικαιολογεῖται,

⁴ Γιά μιά διεξοδική συστηματική ὑποστήριξη τῆς ἀκκινάτικῆς θέσης περί τῆς ἐπιστημικῆς νομιμότητας τῆς βούλησης στή διαμόρφωση τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, βλ. Eleonore Stump, Aquinas, Routledge, Λονδίνο, Νέα Ὑόρκη 2003, σ. 361-388· τῆς ἴδιας, «Faith, Wisdom, and the Transmission of Knowledge through Testimony», καί W. Jay Wood, «Faith's Intellectual Rewards», στό Laura Frances Callahan, Timothy O'Connor (ἐπιμ.), *Religious Faith and Intellectual Virtue*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2014.

μέ κάποια ἔστω καί ἀσθενή σημασία τοῦ ὄρου, δέν εἶναι καθόλου διαισθητικά εὐλογο. Ἀντιστεκόμενοι στίς καρτεσιανές ὑπερβολές τῶν ἰντερναλιστικῶν γνωσιοθεωριῶν, πολλοί φιλόσοφοι τά τελευταῖα σαράντα χρόνια εἰσηγοῦνται γνωσιοθεωρίες ἐξτερναλιστικῆς κατεύθυνσης.⁵ Σύμφωνα μέ τίς θεωρίες αὐτοῦ τοῦ τύπου, οὔτε ἡ συνειδητοποίηση λόγων ἀποδοχῆς μᾶς πεποίθησης οὔτε ἡ ἐν εἶδει ἐπιχειρήματος, ἀδιάσειστης βεβαιότητας ἢ ἐμπειρικῆς ἐπαλήθευσης ἐπάρκεια τῶν τεκμηρίων πού τή στηρίζουν εἶναι ἀναγκαῖες συνθηκῆς δικαιολόγησης. Ἀντιθέτως, μιά πεποίθηση μπορεῖ νά εἶναι δικαιολογημένη γιά κάποιον πρόσωπο, ἔστω καί ἂν αὐτό δέν διαθέτει ἐπαρκῆς (ἔστω καί ἐκ πρώτης ὄψεως) λόγους γιά νά τήν υἰοθετήσει.

Οἱ φιλόσοφοι πού προτείνουν τέτοιες γνωσιοθεωρίες εἰσάγουν τήν ἔννοια τῆς ἀξιοπιστίας ἢ τῆς ἐγγύησης (warrant) ὡς τό ἐξτερναλιστικό ὁμολόγο τῆς ἰντερναλιστικῆς ἔννοιας τῆς δικαιολόγησης (justification). Μέ τούς ὄρους αὐτούς χαρακτηρίζουν τήν ἐπιστημική ἐκείνη ποιότητα πού θά πρέπει νά προστεθεῖ, ὅπως συμβαίνει καί μέ τήν ἀντίστοιχη ιδιότητα τῆς δικαιολόγησης στίς ἰντερναλιστικές γνωσιολογίες, σέ μιά ἀληθῆ πεποίθηση,

⁵ Οἱ φιλόσοφοι Ἄρμστρονγκ, Ντρέτσκι καί Γκόλντμαν εἶναι μερικοί ἀπό τούς γνωστότερους εἰσηγητές τῆς ἀξιοπιστοκρατίας (reliabilism) καί τοῦ ἐξτερναλισμοῦ (externalism). Γιά μιά γνωσιοθεωρία ἐξτερναλιστικῆς κατεύθυνσης, τά κίνητρα τῆς ὁποίας δέν εἶναι φυσιοκρατικά καί ἡ ὁποία ἀντιθέτως τίθεται στήν ὑπηρεσία ὑπεράσπισης τοῦ χριστιανισμοῦ, βλ. Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 1993· τοῦ ἴδιου, *Warranted Christian Belief*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2000.

προκειμένου να τή μετατρέψουν σε γνώση. Ἄλλα πότε μία πεποιθήση είναι αξιόπιστη ἢ ἐγγυημένη, ἐάν ὄχι ὑπό τις κλασικές ἰντερναλιστικές συνθήκες πού ἀναφέραμε;

Σέ πολύ γενικές γραμμές, μία πεποίθηση είναι αξιόπιστη ἐάν, καί μόνον ἐάν, παράγεται ἀπό ἕναν αξιόπιστο γνωστικό μηχανισμό (δηλαδή ἕναν μηχανισμό παραγωγῆς ἀληθῶν ὡς ἐπί τό πλεῖστον πεποιθήσεων), πού λειτουργεῖ κατάλληλα ὅταν ἐνεργοποιηθεῖ ἐντός ἐκείνων τῶν συνθηκῶν γιά τίς ὁποῖες ἔχει σχεδιαστεῖ (ἀπό τήν ἐξέλιξη ἢ ἀπό τόν Θεό μέσω τοῦ εὐφυοῦς σχεδιασμοῦ). Σέ συνθήκες, γιά παράδειγμα, καλοῦ φωτισμοῦ, ὁ μηχανισμός τῆς ὁράσεως παράγει συνήθως ἀληθεῖς πεποιθήσεις. Ὡς συνέπεια λοιπόν τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ, οἱ πεποιθήσεις πού παράγονται μέσω τῆς λειτουργίας τῆς ὁράσεως εἶναι αξιόπιστες.

Ἡ θεωρητική περιγραφή τῆς ἐγγύησης εἶναι σαφῶς ἐξτερναλιστική, καθώς σύμφωνα μέ αὐτήν ἡ πεποίθηση μπορεῖ νά εἶναι ἐγγυημένη ἀκόμη καί ἂν τό ὑποκείμενο ἀγνοεῖ τήν ὕπαρξη τοῦ αξιόπιστου μηχανισμοῦ μέσω τοῦ ὁποίου τήν ἀποκτᾶ. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ἀκόμη καί ἄλλοι, ἐκτός ἀπό τόν ἄνθρωπο, σχετικῶς ἐξελιγμένοι ὀργανισμοί μποροῦν νά διαθέτουν αξιόπιστες πεποιθήσεις.

Ἡ ἀκτινολογική θεωρία μπορεῖ τώρα νά ἀναδιατυπωθεῖ ἐπιτυχέστερα στό πλαίσιο τέτοιων γνωσιοθεωριῶν. Ὑποθέστε ὅτι οἱ ἐνδείξεις μας δέν ἐπιτρέπουν νά καταλήξουμε σε ἀσφαλές συμπέρασμα ὡς πρὸς τήν ἀλήθεια τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἐάν ὡστόσο πράγματι ὑπάρχει ἕνα πρόσωπο, ὅπως ὁ Θεός, πού μᾶς ἔχει δημιουργήσει κατ' εἰκόνα Του, θά ἦταν φυσικό νά σκεφτοῦμε ὅτι θά ἐπιθυμοῦσε νά εἴμαστε

σε θέση νά ἀντιληφθοῦμε τήν παρουσία Του. Θά ἔπρεπε λοιπόν νά μᾶς ἐφοδιάσει μέ ἕναν μηχανισμό παραγωγῆς θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἐάν ὁ μηχανισμός αὐτός δέν ἐξαντλεῖται στίς διανοητικές μας ἰκανότητες (ἀφοῦ συμφωνήσαμε χάριν τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ἀπό μόνες τους δέν μποροῦν νά κατοχυρώσουν τή θρησκευτική πίστη), θά πρέπει νά τόν ἀναζητήσουμε στόν συνδυασμό τῆς διάνοιας μέ ἄλλες δυνάμεις. Διατυπωμένη μέ πῖο μοντέρνους ὄρους, ἡ ἰδέα τοῦ Ἀκτινολογιστοῦ εἶναι ὅτι, ὅταν ἡ βούληση καθοδηγεῖ τή διάνοια σε θέματα θρησκευτικῆς πίστεως, τότε καί οἱ δύο αὐτές δυνάμεις λειτουργοῦν κατάλληλα καί σύμφωνα μέ τόν σχεδιασμό τους. Στίς περιπτώσεις αὐτές, ἡ βούληση βοηθᾷ τή διάνοια νά ἐπιτύχει τόν σκοπό της, δηλαδή τή σύλληψη τῆς ἀλήθειας.

Οἱ πεποιθήσεις πού παράγονται ἀπό τή διαδικασία αὐτή εἶναι ἐγγυημένες, καί ἄρα, ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι εἶναι ἐπίσης ἀληθεῖς (ὅπως κατά κανόνα συμβαίνει), συνιστοῦν γνώση. Βεβαίως, οἱ παραγόμενες μέσω ἐνός τέτοιου μηχανισμοῦ πεποιθήσεις δέν εἶναι δικαιολογημένες μέ τήν ἰντερναλιστική σημασία τοῦ ὄρου, ἀφοῦ ἡ ὕπαρξη τοῦ μηχανισμοῦ δέν μπορεῖ νά τεκμηριωθεῖ. Γιά νά τό θέσουμε ἀλλιῶς, μολοντί ὁ πιστός διαθέτει ἐγγυημένες πεποιθήσεις, δέν εἶναι παρ' ὅλα αὐτά δικαιολογημένος νά πιστεύει ὅτι διαθέτει ἐγγυημένες πεποιθήσεις. Ἀδυνατεῖ ἐπομένως νά χρησιμοποιήσει τή δικαιολόγηση τοῦ αξιόπιστου τῶν πεποιθήσεων του ὡς δικαιολόγηση τῶν ἰδίων τῶν πεποιθήσεων. Φυσικά ἡ βούληση δέν ἔχει γενικά σχεδιαστεῖ γιά νά ἐλέγχει τή διάνοια καί, σε περιπτώσεις ὅπου ἡ τελευταία εἶναι σε θέση νά ὀδηγηθεῖ στήν ἀποδοχή μιᾶς

πεποιθήσης μόνο από τή δύναμη τῶν τεκμηρίων, ἡ ἐπίδραση τῆς βούλησης συνιστᾷ ὑπέρβαση τῆς δικαιοδοσίας της καί ὀδηγεῖ σέ διανοητική δυσλειτουργία μέσω τῆς δημιουργίας εὐσεβῶν πόθων.

Στό σημεῖο αὐτό θά μπορούσε κανεῖς νά ἐγείρει τήν ἀκόλουθη ἔνσταση. Δέν εἶναι σπάνιο, ἐπιχειρώντας νά ἀποφανθοῦμε περί τῆς ἀλήθειας κάποιας πρότασης, νά διαπιστώνουμε ὅτι οἱ διαθέσιμες ἐνδείξεις προφέρουν στήν ὑπό ἐξέταση πρόταση πιθανοκρατική στήριξη περίπου ἴση μέ αὐτήν τῆς ἀρνήσεώς της. Στίς καταστάσεις αὐτές ἡ προσφυγή σέ βουλευτικές τάσεις καί ἐξωλογικές, ὅπως γιά παράδειγμα αἰσθητικές ἢ ἠθικές, προτιμήσεις ὑπέρ ἢ κατά τῆς ὑπόθεσης πού ἐξετάζουμε δέν φαίνεται νά εἶναι ὀρθολογικά ἐνδεδειγμένη στάση. Σέ τέτοιες περιπτώσεις ἡ ὀρθολογικότερη ἐπιλογή, ὁ κανόνας θά ἔλεγε κανεῖς, εἶναι ἕνα εἶδος προσωρινῆς, ἴσως, ἐπιστημικῆς οὐδετερότητας. Δέν ὑπάρχει κανένας λόγος, συνεχίζει ἡ ἔνσταση, νά ἐξαιρέσουμε τή θρησκευτική πίστη ἀπό αὐτόν τόν κανόνα, ἀφοῦ μιά τέτοια ἐξαιρέση θά ἦταν ad hoc. Παρά τίς ὀγλήσεις τῆς θρησκευτικά προσανατολισμένης βούλησῆς μας, ὁ ἀγνωστικισμός παραμένει ἡ μόνη ἐχέφρων στάση.

Ἄν καί ἐκ πρώτης ὄψεως εὐλογοφανῆς, ὁ προτεινόμενος κανόνας ὀδηγεῖ σέ ἐπιστημική παράνοια. Ἄς ἐξετάσουμε τήν ὑπόθεση ὅτι ζοῦμε στόν κόσμο τοῦ matrix. Στόν κόσμο αὐτό, οἱ ἐγκιβωτισμένοι ἐγκέφαλοί μας τροφοδοτοῦνται ἀδιάλειπτα μέ ψευδεῖς ἐμπειρίες παρέχοντάς μας τήν ἐντύπωση ὅτι κινούμαστε σέ ἕναν ποικιλόμορφο κόσμο. Καθώς ὅλες μας οἱ ἐνδείξεις –αἰσθητηριακές προσλήψεις ἢ ἀναμνήσεις– εἶναι συμβατές τόσο μέ τό σκεπτικιστικό

σενάριο ὅσο καί μέ τήν ἄρνησή του, ἡ τήρηση τοῦ κανόνα θά ἐπέτασσε τήν ἐπιστημική οὐδετερότητα ὡς τή μόνη ὀρθολογική στάση. Ὅμως ἡ ἀπόρριψη τοῦ σεναρίου σίγουρα δέν εἶναι ἀνορθολογική. Κατά συνέπεια, ἡ καταστρατήγησή τοῦ κανόνα εἶναι ἐπιστημικά νόμιμη. Οἱ περισσότεροι φιλόσοφοι σήμερα θά συμφωνοῦσαν ὅτι ἀναγκαῖα συνθήκη γιά τή συγκρότηση τοῦ συστήματος τῶν πεποιθήσεών μας εἶναι ἕνα εἶδος πρωταρχικῆς ἐμπιστοσύνης στήν ἀξιοπιστία τῶν βασικῶν μας γνωστικῶν ἱκανοτήτων πού δέν ἐπιδέχεται τεκμηριοκρατική θεμελίωση. Κάνοντας ἕνα βῆμα περαιτέρω, κάποιοι (π.χ. ἡ Λ. Ζαγκζέμπσκι, ὁ Ρ. Φόλεϋ) ἰσχυρίζονται ὅτι, ὅπως ὀφείλουμε, ἐπί ποινῆ σκεπτικισμοῦ, νά ἐμπιστευτοῦμε τίς γνωστικές μας δυνάμεις, ὀφείλουμε ἐπίσης, ἐπί ποινῆ αὐθαιρεσίας, νά ἐμπιστευτοῦμε ὅσους ἔχουν ἀνάλογες δυνάμεις μέ ἐμᾶς. Κάθε ὅμως πράξη ἐμπιστοσύνης, τονίζουν, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει τή συγκατάθεση τῆς βούλησης, ἀφοῦ, ἐκτός ἀπό τήν ἰσχυρή διανοητική δέσμευση, συνοδεύεται ἐπίσης ἀπό τή θυμική διάσταση πού τήν καθιστᾷ ἀνθεκτική σέ κάθε εἶδους ἀμφιβολίες καί τή βοηθᾷ νά ἀγνοήσει τά σκεπτικιστικά σενάρια. Τό διανοητικό στοιχεῖο μιᾶς πράξης ἐμπιστοσύνης κινητοποιεῖται ἀπό τό θυμικό καί ὠθεῖται ἀπό τό τελευταῖο νά δεχθεῖ πεποιθήσεις πέραν τῶν διαθέσιμων τεκμηρίων. Δίχως τή συγκατάθεση τῆς βούλησης, ἡ μέσω μαρτυρίας ἢ διδασκαλίας πρόσκτηση γνώσης θά ἦταν ἀδύνατη, ἀφοῦ, προκειμένου κανεῖς νά μάθει ἀπό τρίτους, ἀπαιτεῖται ἡ ἐμπιστοσύνη στίς γνωστικές τους δυνάμεις.⁶

⁶ Γιά τήν ἐκτενῆ ἀνάπτυξη ἐπιχειρημάτων πού ἐκκινοῦν ἀπό τήν

Θά μπορούσε κανείς νά ἀντιτείνει ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη αὐτή δέν ὀφείλεται σέ ἐπενέργεια τῆς βούλησης ἀλλά ἀποτελεῖ ἐπαγωγική γενίκευση ἀπό μαρτυρίες πού κατά τό παρελθόν ἀποδείχθηκαν τίς περισσότερες φορές ἀκριβεῖς. Ὅμως ἡ ἀντίρρηση εἶναι ἀνεπιτυχής, ἀφοῦ ἡ ἐμπιστοσύνη στίς

ἐπιστημική νομιμότητα τῆς ἐμπιστοσύνης στίς δικές μας γνωστικές δυνάμεις γιά νά ὀδηγηθοῦν στή νομιμότητα τῆς ἐμπιστοσύνης στίς μαρτυρίες τῶν ἄλλων, βλ. R. Foley, *Intellectual Trust in Oneself and Others*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2001, καί L. Zagzebski, *Epistemic Authority: A Theory of Trust, Authority, and Autonomy in Belief*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2012. Τέτοια ἐπιχειρήματα βασίζονται εἴτε στή διαισθητικῶς ἀδιαμφισβήτητη ὁμοιότητα τοῦ ἑαυτοῦ μας μέ τούς ἄλλους εἴτε σέ ἓνα οἰονεῖ καντιανό αἴτημα καθολικοποίησης. Βλ. ἐπίσης τό ἄρθρο τῆς Zagzebski, «Trust, Anti-Trust, and Reasons for Religious Belief», στό Callahan, O'Connor (ἐπιμ.), *Religious Faith and Intellectual Virtue*, ὁ.π. Στό σημαντικό αὐτό ἄρθρο ἡ Ζαγκζέμπσκι πραγματεύεται τό ζήτημα τῆς ἐμπιστοσύνης στίς γνωστικές δυνάμεις τοῦ ἑαυτοῦ μας ὑπό τό πρίσμα τῆς διάκρισης θεωρητικῶν (ἢ τριτοπρόσωπων) λόγων ἀποδοχῆς θρησκευτικῶν πεποιθήσεων (δηλαδή λογικῶν ἢ πιθανοκρατικῶν διαπιστώσεων πού συνδέονται μέ τήν ἀλήθεια τῶν πεποιθήσεων – τά γνωστά μας «τεκμήρια») καί πρωτοπρόσωπων ἐπιστημικῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι οὐσιωδῶς ἐξαρτῶνται ἀπό τό πρόσωπο πού τούς διαθέτει. Ἄν καί τό δεύτερο εἶδος λόγων εἶναι ἐπιστημικά ὑποκειμενικό, ἡ ἀλήθεια τῶν πεποιθήσεων πού ὑπαγορεύονται ἀπό αὐτούς δέν εἶναι κατά τή Ζαγκζέμπσκι ὑποκειμενική. Θεωρεῖ ἐπίσης τήν ἐμπιστοσύνη στίς δικές μας γνωστικές δυνάμεις διανοητική ἀρετή πού προσφέρει διέξοδο στό πρόβλημα τῆς κυκλικότητας κάθε προσπάθειας νά θεμελιώσουμε τίς γνωστικές μας δυνάμεις. Ἡ ἀρετή αὐτή διαθέτει μιά θυμική διάσταση ἰκανή νά διαλύσει τίς σκεπτικιστικές ἀμφιβολίες, μαζί μέ ἓνα διανοητικό στοιχεῖο. Γιά μιά κριτική τῶν ἀπόψεων αὐτῶν, βλ. τό ἄρθρο τῆς Elizabeth Fricker «Epistemic Trust in Oneself and Others – An Argument by Analogy?», δημοσιευμένο στήν ἴδια συλλογή μέ τό ἄρθρο τῆς Ζαγκζέμπσκι.

μαρτυρίες ἄλλων ἐκχωρεῖται ἤδη ἀπό πολύ μικρή ἡλικία πρὶν ἓνας τέτοιος δειγματοληπτικός ἐλεγχος ἰλοκληρωθεῖ.

Ἄς συνοψίσουμε ἐπί τροχάδην καί ἐπιγραμματικά: ἡ ἀκυνατική θεωρία γιά τή δικαιοδοσία τῆς βούλησης σέ θέματα πίστεως δέν εἶναι εὐκόλα ὑποστηρίξιμη ὅταν τό γνωσιοθεωρητικό της ὑπόβαθρο εἶναι ἰντερναλιστικό. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά κάθε ἄλλη θεωρία πού στόχο ἔχει νά περιορίσει τίς ὑπερβολικά λογοκεντρικές προϋποθέσεις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀναδεικνύοντας τόν θετικό ρόλο τοῦ θυμικοῦ στοιχείου χωρίς ταυτόχρονα νά ἀπεμπολεῖ, ὅπως κάνουν οἱ ἀκραιῖοι φιντεϊστές, τήν ὀρθολογικότητά της. Θεωρίες μέ τέτοιους στόχους εἶναι καλύτερα ὑποστηρίξιμες στό πλαίσιο ἐξτερναλιστικῶν γνωσιοθεωριῶν πού δέν παραγνωρίζουν τή συνεισφορά τῆς βούλησης στήν πρόσκτηση γνώσης γενικότερα (ἀποφεύγοντας ἔτσι τήν κατηγορία ὅτι εἶναι ad hoc σχεδιασμένες).

Θά κλείσω μέ κάποιες παρατηρήσεις γιά τή δυνατότητα ἀποφυγῆς τοῦ τριλήμματος: τεκμηριοκρατία, ἐξτερναλιστική γνωσιοθεωρία ἢ ἀνορθολογική κυριαρχία τῆς βούλησης ἐπί τῆς διάνοιας (ἀκραιῖος φιντεϊσμός); Ἐνας τρόπος ἀποφυγῆς του θά ἦταν ἡ δυνατότητα προσχώρησης στήν πίστη, δίχως ἡ ἐπιλογή αὐτή νά συνοδεύεται κατ' ἀνάγκη ἀπό τή στάση τῆς πεποιθήσεως. Μέχρι τώρα θεώρησα δεδομένο ὅτι ἡ πεποίθηση εἶναι ἀναγκαῖο συστατικό τῆς πίστεως. Αὐτό ἀκούγεται ἐξαιρετικά εὐλόγο, ιδιαίτερα ὅταν ἡ συζήτηση ἀφορᾷ τή θρησκευτική πίστη. Ἡ παραδοχή ὅμως αὐτή ἔχει ἰσχυρά ἀμφισβητηθεῖ. Πολλοί φιλόσοφοι σήμερα ἀρνοῦνται ὅτι ἡ γνωστική στάση τῆς πίστεως –τό νά πιστεῦει κανείς στό Α– συνεπάγεται αὐτή

της πεποιθήσης –τό νά διαθέτει κανείς τήν πεποίθηση ὅτι τό Α ὑπάρχει (ἤ τουλάχιστον ἔχει ὑψηλή πιθανότητα νά ὑπάρξει)–, ἐπιχειρηματολογώντας σέ ἀντίθετο πνεῦμα ὅτι ἡ πίστη ἀπαιτεῖ κάποια τεκμηριοκρατικά λιγότερο ἀπαιτητική γνωστική στάση. Στόν κατάλογο τῶν προτεινόμενων στάσεων περιλαμβάνονται: μερική πεποίθηση (ἡ στάση πού υἰοθετεῖ κανείς ὅταν ἀποδίδει σέ μία πρόταση μικρότερη πιθανότητα ἀπό ἐκείνη πού ἀπαιτεῖται γιά πλήρη πεποίθηση), φαντασιακή κατάφαση, ἀποδοχή, ἐμπιστοσύνη, παραδοχή, ἐλπίδα, ἡ ἀκόμη καί ἡ διάζευξη κάποιων ἀπό αὐτά. Μερικές ἀπό τίς στάσεις πού μόλις ἀνέφερα εἶναι ἀληθειακές καί ἄρα εὐαίσθητες σέ ἰσχυρότερα ἢ ἀσθενέστερα κατά περίπτωση τεκμήρια. Ἀπό κάποιες ὥστόσο ἀπουσιάζει ὁ ἀληθειακός προσανατολισμός. Οἱ φιλόσοφοι πού προτείνουν μή ἀληθειακές στάσεις ὡς ἀναγκαῖα καί ἐπαρκῆ συστατικά τῆς πίστης εἶναι πρόθυμοι νά δεχθοῦν ὅτι ἡ πίστη εἶναι ἀνεξάρτητη τεκμηρίων, ἀφοῦ ἡ προσχώρηση σέ αὐτήν δέν ἀπαιτεῖ τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Ἔτσι γιά τή Λ. Μπούσακ, ἡ προτασιακή πίστη συνεπάγεται τή δέσμευση νά ἐνεργεῖ κανείς σύμφωνα μέ τό περιεχόμενο τῆς πίστεώς του σέ συνδυασμό μέ μία ἄρνηση ἀναζήτησης περισσότερων τεκμηρίων.⁷ Γιά τόν Τζ. Α. Κβάνβιγκ ἡ πίστη ἐξαντλεῖται σέ μία ἰσχυρή δέσμευση στήν ὑπηρεσία ἑνός ἰδανικοῦ.⁸ Γιά ἄλλους (ὅπως ὁ Α. Π. Πότζμαν) ἡ πίστη ἀπαιτεῖ τόν

⁷ Βλ. L. Buchak, «Can it be Rational to Have Faith», στό J. Chandler, V. Harrison (ἐπιμ.), *Probability in the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2012.

⁸ Βλ. J. L. Kvanvig, «Affective People and People of Faith», περ. *Midwest Studies in Philosophy* 37/1 (2013), σ. 109-128.

συνδυασμό ἐλπίδας καί ἀβεβαιότητας, ἐνῶ ἡ μόνη ἀληθι-
ακή της προϋπόθεση εἶναι ἡ ἐπιστημική της δυνατότητα.⁹ Μία ἄλλη ομάδα φιλοσόφων προσχωρεῖ στήν ἀποψη ὅτι ἡ πίστη μπορεῖ νά εἶναι πραγματιστική καί ἐπιλέγει νά τήν ὀρίσει ὡς προδιάθεση νά ἐνεργεῖ κανείς σύμφωνα μέ τίς ἀρχές μιᾶς κοσμοθεωρίας στή βάση κριτηρίων ἄλλων ἀπό τήν ἀλήθεια της, τά ὅποια περιλαμβάνουν τίς εὐεργετικές ἠθικές ἢ κοινωνικές συνέπειές της.¹⁰

Στόν βαθμό πού οἱ τεκμηριοκρατικές ἀπαιτήσεις πού ἐπιβάλλονται στήν ἄνευ πεποιθήσεως πίστη εἶναι ἰσχνές ἢ ἀνύπαρκτες, ὁ ρόλος τῆς βούλησης στή διαμόρφωσή της εἶναι ἐπιστημικά νόμιμος, ἀκόμη καί ἐντός τοῦ πλαισίου τῶν ἰντερναλιστικῶν γνωσιοθεωριῶν. Μποροῦμε ἐλεύθερα νά ἐλπίζουμε στή βάση ἰσχνῶν τεκμηρίων (ὅπως ἡ ἐλπίδα τοῦ βαριά ἀρρώστου γιά τήν ἐπιτυχία μιᾶς θεραπείας

⁹ Βλ. L. P. Pojman, «Faith without Belief?», περ. *Faith and Philosophy* 3/2 (1986), σ. 157-176.

¹⁰ Οἱ πραγματιστικές ἀναλύσεις τῆς πίστης ἐμπνέονται ἀπό τό ἔργο τοῦ Οὐίλλιαμ Τζέιμς, ὁ ὁποῖος ἀποδέχτηκε ὅτι εἶναι ἐπιστημικά νόμιμο νά υἰοθετεῖ κανείς θρησκευτικά κοσμοεἶδωλα καί νά ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ αὐτά ἐπί τῆς βάσει ἀρχῶν ἄλλων ἀπό τήν ἀλήθεια τους. Βλ. W. James, *The Will to Believe: And Other Essays in Popular Philosophy*, Longmans, Green and Co, Λονδίνο 1896. Τά ἐπιχειρήματα τοῦ Τζέιμς συζητοῦνται μέ μεγάλη δεινότητα ἀπό τόν J. Jordan στό βιβλίο του *Pascal's Wager: Pragmatic Arguments in Belief in God*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, Νέα Ὑόρκη 2006. Γιά μία προσπάθεια υπεράσπισης τέτοιων ἐπιχειρημάτων, βλ. J. L. Golding, «Toward a Pragmatic Conception of Religious Faith», περ. *Faith and Philosophy* 7/4 (1990), σ. 486-503. Βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ Στέλιου Βιρβιδάκη «Ἡ ἠθική τῆς πίστης» σέ αὐτόν τόν τόμο.

μέ ελάχιστες πιθανότητες επίτυχίας), να καταφάσκουμε φαντασιακά (όπως ή προσποίηση ότι οι συναρπαστικές μυθοπλαστικές καταστάσεις πού διαβάζουμε είναι αληθινές) και να ενεργοῦμε στή βάση κοσμοθεωριῶν μέ γνώμονα μόνο αισθητικά ή ήθικά κριτήρια, δίχως να αισθανόμαστε τήν ανάγκη να τεκμηριώσουμε τό περιεχόμενο τῆς πίστης μας, ἀφοῦ σέ τελική ἀνάλυση εἶναι συμβατό μέ μιὰ στάση ἐπιστημικῆς ουδετερότητας ή ἀκόμη και ἄρνησης τῆς ἀλήθειας τῆς.

Σέ πολλές ἀπό τίς τοποθετήσεις αὐτές εὐκόλα μπορεῖ νά διακρίνει κανεῖς τήν προσπάθεια νά διασωθεῖ ή θρησκευτική πίστη μέ τρόπο πού νά μήν καταστρατηγοῦνται οἱ ἐπιταγές τῆς νεωτερικότητας γιά διανοητική αὐτονομία. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἐάν ή προσπάθεια ἐπιτυγχάνει.

Κρινόμενη φιλοσοφικά, ή ἀποψη ότι ή πίστη δέν συνεπάγεται πεποίθηση εἶναι ἐξαιρετικά προβληματική. Ἄν και ή λεπτομερής πραγμάτευση τῶν λεπτῶν ἐπιχειρημάτων ὑπέρ ή κατά τῆς δυνατότητας αὐτῆς τῆς γνωστικά ἀπυσχασμένης πίστης θά μάς πηγαινε μακριά, θά ἀρκοῦσε ἐδῶ νά παρατηρήσουμε ότι οἱ εἰσηγητές τέτοιων ἀπόψεων φαίνεται νά ἐκμεταλλεύονται τήν πολλαπλή ἀμφισημία πού ὁ ὅρος «πίστη» ἔχει στό καθημερινό γλωσσικό ἰδίωμα. Γιά νά φέρω ἕνα παράδειγμα, ὑπάρχουν πράγματι ἐπικοινωνιακά πλαίσια στά ὁποῖα ὁ ὅρος μπορεῖ νά ἀκουστεῖ σχεδόν συνώνυμος μέ τόν ὅρο «ἐλπίδα» («ἔχε πίστη σέ ἕναν κόσμο γεμάτο καλοσύνη», «νά ἐλπίζεις ότι ἕνας κόσμος γεμάτος καλοσύνη εἶναι ἐφικτός»). Εἶναι ὡστόσο ἐντελῶς ἀπίθανο ότι αὐτή ή ἄλλες προτεινόμενες συνωνυμίες (ή ἔστω ἀσθενέστερες σημασιολογικές σχέσεις) μποροῦν νά

γενικευτοῦν. Πόσο εὐλογο εἶναι νά ἰσχυριστεῖ κανεῖς ότι ή πρόταση «Πιστεύω εἰς ἕναν Θεόν, Πατέρα Παντοκράτορα» πρέπει νά διαβαστεῖ ὡς «Ἐλπίζω ότι ὑπάρχει ἕνας Θεός, Πατέρας Παντοκράτορας»; Ἡ πρόταση ότι τέτοιες ἀναγνώσεις εἶναι νόμιμες δέν βασίζεται στήν καταγραφή προγενέστερων συνωνυμιῶν, ἀλλά μάλλον στήν προσπάθεια νά ἀναμορφωθεῖ ή χρήση τοῦ ὅρου ὥστε νά συνάδει μέ τό νεωτερικό πνεῦμα. Ὅμως ή ἀναμόρφωση τῆς χρήσης τῶν ὄρων δέν συνιστᾶ φιλοσοφική ἀνάλυση.

Κρινόμενη θεολογικά, ή πρόταση μετατρέπει τό ἀντικείμενο τῆς θρησκευτικῆς πίστης σέ εἶδωλο κατάλληλο μόνο γιά τήν ήθική διάπλαση νηπιακῶν ψυχῶν και αἶρει τίς σωτηριολογικές του διαστάσεις. Ἐάν ἔχουμε πίστη ότι ή σωτηρία μας ἀπαιτεῖ κάποιου εἶδους καθοδήγηση και συνομιλία μέ τόν Θεό, εἶναι δύσκολο νά φανταστοῦμε πῶς ή πίστη αὐτή μπορεῖ νά εἶναι ἀπλῶς πραγματιστική. Ἡ ἀπλή πραγματιστική πίστη δέν ἔχει τή δύναμη νά μάς κάνει νά βιώσουμε τήν ανάγκη καθοδήγησης ὡς αἴτημα ἐπιτακτικό, και ἐπομένως ἀδυνατεῖ νά μάς προετοιμάσει νά τή δεχθοῦμε.